

Διεθνής
Ηλεκτρονική Περιοδική Έκδοση

Πολιτικές και Κοινωνικές Επιστήμες

Πάτρα, Μάιος 2022 / Τεύχος 15
Εκδότης: Παντελής Γεωργογιάννης
ISSN: 2459-2862

Διεθνής
Ηλεκτρονική Περιοδική Έκδοση
με κριτές

**Πολιτικές
και
Κοινωνικές Επιστήμες**

Τεύχος 15

Πάτρα, Μάιος 2022

Title: Πολιτικές και Κοινωνικές Επιστήμες

ISSN: 2459-2862

σ.σ. 45, σχήμα 17,5 X 25 εκ.

Εκδότης:

Παντελής Γεωργογιάννης
Αντ. Οικονόμου 8, 26504 - Αγ. Βασίλειος, Πάτρα Αχαΐας
Tel/Fax: 2613019948
website: <http://politika.inpatra.gr>
email: politika@inpatra.gr

Γραμματεία:

Καρβέλη Ευγενία, Φιλολόγος, Μεταπτυχιακή φοιτήτρια του Τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Πατρών με ειδίκευση στις Κλασικές Σπουδές
Λουκοπούλου Αγγελική, Φιλολόγος, Μεταπτυχιακή φοιτήτρια ΕΑΠ στις επιστήμες της αγωγής

Copyright ©:

Παντελής Γεωργογιάννης
Απαγορεύεται η μερική ή ολική αναδημοσίευση του έργου αυτού, καθώς και η αναπαραγωγή του με οποιοδήποτε άλλο μέσο, χωρίς σχετική άδεια του κατόχου του Copyright.

Πολιτική δημοσίευσης άρθρων:

Η Διεθνής Ηλεκτρονική Περιοδική Έκδοση «**Πολιτικές και Κοινωνικές Επιστήμες**» δημοσιεύει άρθρα τα οποία έχουν υποστεί διαδικασία τυφλής κρίσης. Ωστόσο, οι απόψεις που εκφράζονται σε κάθε άρθρο απηχούν εκείνες των συγγραφέων και δεν είναι απαραίτητως αποδεκτές από την Συντακτική Επιτροπή.

Πολιτικές και Κοινωνικές Επιστήμες

Περιοδική έκδοση
Για την επιλογή της ύλης εφαρμόζεται το σύστημα της τυφλής κρίσης

Διευθυντής σύνταξης

Γεωργογιάννης Παντελής, τ. Καθηγητής Πανεπιστημίου Πατρών

Συντακτική Επιτροπή

Κεδράκα Κατερίνα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Τμήματος Μοριακής Βιολογίας και Γενετικής Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης

Παναγιωτόπουλος Δημήτρης, Καθηγητής Αθλητικού Δικαίου ΤΕΦΑΑ Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

Πανταζής Σπύρος, Ομότιμος Καθηγητής Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Επιστημονική Επιτροπή

Αλεξιάς Γιώργος, Καθηγητής Κοινωνιολογίας της Υγείας και του Σώματος Τμήματος Ψυχολογίας Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών & Πολιτικών Επιστημών

Αναστασιάδου Σοφία, Καθηγήτρια Στατιστικής και Εκπαιδευτικής Έρευνας Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας

Baros Wassilios, Professur für Bildungsforschung, Universität Salzburg

Γαλανάκη Ευαγγελία, Καθηγήτρια Αναπτυξιακής Ψυχολογίας Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

Γεωργίου Θεόδωρος, Καθηγητής Τμήματος Κοινωνικής Διοίκησης και Πολιτικής Επιστήμης Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης

Ηλιοφότου-Μένον Μαρία, Καθηγήτρια Εκπαιδευτικής ηγεσίας και Οικονομικών της Εκπαίδευσης Τμήματος Επιστημών της Αγωγής Πανεπιστημίου Κύπρου

Κουζής Γιάννης, Καθηγητής Εργασιακών Σχέσεων Τμήματος Κοινωνικής Πολιτικής, Κοσμήτορας Σχολής Πολιτικών Επιστημών Παντείου Πανεπιστημίου

Παιονίδης Φιλίμων, Καθηγητής Τμήματος Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

Παπαδάκη Πολυξένη, Καθηγήτρια Τμήματος Δημόσιας Διοίκησης Παντείου Πανεπιστημίου

Παπαρίζος Αντώνης, Καθηγητής Κοινωνιολογίας της Θρησκείας Τμήματος Κοινωνιολογίας Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών & Πολιτικών Επιστημών
Πλειός Γιώργος, Καθηγητής, Πρόεδρος του Τμήματος Επικοινωνίας και ΜΜΕ της Σχολής Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Πρόεδρος της Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας, Μέλος του ΔΣ του ΕΣΡ
Σαραφίδου Γιασεμή-Όλγα, Καθηγήτρια Στατιστικής-Μεθοδολογίας Ποσοτικής και Ποιοτικής έρευνας Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης Παν/μίου Θεσσαλίας
Ασημάκη-Δημακοπούλου Άννη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Κοινωνιολογίας της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης Πανεπιστημίου Πατρών
Θάνος Θεόδωρος, Αναπληρωτής Καθηγητής Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
Καλεράντε Ευαγγελία, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Εκπαιδευτικής Πολιτικής Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας
Καμτσιδου Ιφιγένεια, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Συνταγματικού Δικαίου Νομικής Σχολής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Μέλος της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για την Πρόληψη των Βασανιστηρίων του Συμβουλίου της Ευρώπης (CPT)
Οικονόμου Λεωνίδας, Αναπληρωτής Καθηγητής Τμήματος Κοινωνικής Ανθρωπολογίας Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών & Πολιτικών Επιστημών
Τουντασάκη Ειρήνη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Τμήματος Κοινωνικής Ανθρωπολογίας Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών & Πολιτικών Επιστημών
Διαμαντοπούλου Ευαγγελία, Επίκουρη Καθηγήτρια Τμήματος Επικοινωνίας και Μ.Μ.Ε. Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών
Κωσταρέλλα Ιωάννα, Επίκουρη Καθηγήτρια Τμήματος Δημοσιογραφίας και ΜΜΕ Σχολής Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
Μακρής Σπύρος, Επίκουρος Καθηγητής Πολιτικής Θεωρίας Τμήματος Διεθνών και Ευρωπαϊκών Επιστημών Πανεπιστημίου Μακεδονίας
Μαυρίδης Ηρακλής, Επίκουρος Καθηγητής Τμήματος Κοινωνικής Πολιτικής Παντείου Πανεπιστημίου
Μουζακίτης Άγγελος, Επίκουρος Καθηγητής Τμήματος Κοινωνιολογίας Παν/μίου Κρήτης
Ξανθόπουλος Χρήστος, Επίκουρος Καθηγητής Κοινωνικής θεωρίας της γνώσης Παντείου Πανεπιστημίου
Πρόντζας Δημήτρης, Επίκουρος Καθηγητής Διαφθοράς του Τμήματος Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών & Πολιτικών Επιστημών
Σαββάκης Μάνος, Επίκουρος Καθηγητής Μικροκοινωνιολογίας Τμήματος Κοινωνιολογίας Πανεπιστημίου Αιγαίου
Τσαϊρίδης Χαράλαμπος, Επίκουρος Καθηγητής Στατιστικής Τμήματος Κοινωνικής Εργασίας Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης
Μενελάου Νίκη, Λέκτορας Δημοσιογραφίας Πανεπιστημίου Frederick Κύπρου
Σταυρόπουλος Αναστάσιος, Δρ. Τμήματος Μέσων Επικοινωνίας και Πολιτισμού της Σχολής Διεθνών Σπουδών Επικοινωνίας και Πολιτισμού Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Η Συντακτική Επιτροπή δεν φέρει ευθύνη για το περιεχόμενο και τη γλωσσική μορφή των άρθρων που δημοσιεύονται. Η ευθύνη αυτή ανήκει αποκλειστικά στους συγγραφείς των άρθρων.

Περιεχόμενα

Η «διεκδίκηση» της Αντιγόνης και οι επαναδιεκδικήσεις της Γυναίκας ως σύγχρονης Αντιγόνης	7
---	---

Αντωνίου Κωνσταντίνος - Κούρτης Ιωάννης - Δορλή Ευαγγελία

Η συμβολή της βιώσιμης ανάπτυξης στην περιστολή των κοινωνικοοικονομικών και περιβαλλοντικών επιπτώσεων που αναδύονται από την ενεργειακή κρίση	19
---	----

Βούλγαρη Βαΐα

Η χρήση της ψηφιακής τεχνολογίας από παιδιά προσφύγων στην Ελλάδα. Ατυπη εκπαίδευση και συνύπαρξη με την οικογένεια	35
---	----

Κωνσταντίνου Ιωσήφ

Αντωνίου Κωνσταντίνος
Κούρτης Ιωάννης
Δορλή Ευαγγελία

Η «διεκδίκηση» της Αντιγόνης και οι επαναδιεκδικήσεις της Γυναίκας ως σύγχρονης Αντιγόνης

*Γυναίκα μεσολάβησε στον άντρα και τη γνώση,
σαν προβολή του όφι.
Δυστυχώς ο πλούσιος τω πνεύματι,
έβαλε στόχο ιδανικό Θεό.*

*Γυναίκα γίνε η ανασταλτική αιτία,
γιατί τελειώσανε τ' αστεία.
Ο στόχος άλλαξε
και μετατράπηκε σε από μηχανής Θεό.*

Παύλος Σιδηρόπουλος Γυναίκα (1989)

Περίληψη

Το τρία τελευταία χρόνια με την εξάπλωση του ιού covid-19 και των δύο περιόδων της καραντίνας στη χώρα μας, παρατηρούμε να αυξάνονται τα περιστατικά ενδοοικογενειακής βίας και κακοποιητικών συμπεριφορών εις βάρος γυναικών. Στο εν λόγω κείμενό μας η αρχαία τραγική ηρωίδα του Σοφοκλή, η Αντιγόνη, εμφανίζεται

μέσα από τα κείμενα του Χέγκελ και άλλων σύγχρονων διανοητών όπως της Μπάτλερ, ως ένα διαχρονικό πρότυπο γυναικείας φιγούρας που μπορεί να κινητοποιήσει στην κάθε γυναίκα έναν βαθύτερο αυτοσεβασμό για τη διασφάλιση της αξιοπρέπειάς της, καθώς και την αξίωση να τη σέβονται οι γύρω της. Στόχος και σκοπός αυτής της εργασίας σε σχέση με το πρόβλημα, είναι να υπενθυμίσει στην κάθε σύγχρονη γυναίκα πως διαθέτει μέσα της τη δυναμική του χαρακτήρα και της προσωπικότητας της αρχαίας τραγικής ηρωίδας, το μόνο που έχει να κάνει είναι απλά να αναδείξει αυτά τα χαρακτηριστικά στοιχεία. Όπως η Αντιγόνη του Σοφοκλή δε θα δεχόταν σε καμία περίπτωση τον ξυλοδαρμό και τον διασυρμό από τον οποιοδήποτε, έτσι και κάθε σύγχρονη γυναίκα ως σύγχρονη Αντιγόνη, οφείλει πρωτίστως στον εαυτό της και δευτερευόντως στην «οικογένειά» της, να αντιδρά και να μη συμβιβάζεται στην πρόθεση και μόνο τέτοιων κακοποιητικών και άλογων συμπεριφορών. Η/Ο αναγνώστρια/στης οφείλει να διαβάσει τη συγκεκριμένη βιβλιογραφική έρευνα προκειμένου να επαναφέρει στη σκέψη της/του το γεγονός ότι τόσο η συμπεριφορά ενός άντρα προς μία γυναίκα, όσο και η συμπεριφορά μιας γυναίκας απέναντι σε έναν άντρα, θα πρέπει να χαρακτηρίζονται από τα στοιχεία της ευαισθησίας και του σεβασμού του ενός προς τον άλλο. Ο δυναμισμός ενός χαρακτήρα δεν έχει να κάνει με άλογες πράξεις και βίαιες συμπεριφορές. Αυτό είναι άλλωστε κάτι που το επιβεβαιώνει ακόμη και σήμερα μία σύντομη ανάγνωση του αρχαίου κειμένου του Σοφοκλή.

Λέξεις-κλειδιά: Αντιγόνη, ηθικισμός, φαίνεσθαι, παρωπιδισμός,

Antigone's Claim and the reclaim of Woman as a modern Antigone

Abstract

For the last three years, the spread of the virus covid-19 and the two quarantine period in our country, “bring to the surface” incidents of domestic violence and abuse against women (sexual and physical abuse and threats of abuse by a partner). In this text, the ancient tragic Antigone of Sophocles, appeal to key texts of Hegel and other modern thinkers, such as Judith Butler, as expected impact over time, as a female figure who can building self-confidence, essential for every woman who wants to have a healthy daily life. In this part we will try to focus on a few aspects of proposal writing, that “Every Modern Woman” needs to remember an “inspiring personality” of Antigone, and this inspiring personality of Antigone would qualify as a dynamic character in the modern society, for every woman. Just as Sophocles’ Antigone would never accept any kind of abuse, “from anyone”, so every modern day woman as Modern version of Antigone, owes first of all to herself and secondarily to her family, to react and not to compromise in the intention such abusers and horse behaviors. The reader owes to read the specific bibliographic research in order to bring it back to his/her thinking the fact that both the behavior of a man towards a woman, as well as a woman’s attitude towards a man, should be characterized by elements of sensitivity and respect for each other. The dynamism

of a character has nothing to do with horses operations and violent behaviors. This is something that confirms it a short reading of the ancient text of Sophocles.

Keywords: Antigone, morality, appearance, blindness

1. Εισαγωγή

Το πρόβλημα που πραγματεύεται η εργασία είναι αυτό των κακοποιητικών συμπεριφορών (τόσο βίαια ξεσπάσματα και ξυλοδαρμοί γυναικών από τους συντρόφους τους όσο και η επιτηδευμένη διακίνηση στο διαδίκτυο προσωπικών στιγμών) που συνεχώς βλέπουν το φως της δημοσιότητας τον τελευταίο καιρό. Προκειμένου να αναφερθούμε σε τέτοιου είδους προβλήματα όπως είναι οι κακοποιήσεις και οι δολοφονίες γυναικών στις μέρες μας, επιλέξαμε ως θεματική μας στο κείμενο αυτό, τη δυναμική παρουσία μιας αρχαίας τραγικής ηρωίδας η οποία όρθωσε το ανάστημά της μέχρι εκεί όπου κανένας δεν τόλμησε. Η εργασία αυτή δομείται ως εξής: αρχικά, επισημαίνουμε το λόγο για τον οποίο οδηγηθήκαμε στη συγγραφή του κειμένου αυτού καθώς και στο πως μπορεί η συγκεκριμένη προσπάθεια να συμβάλλει στο κοινό ταμείο της γνώσης. Στο θεωρητικό μέρος της εργασίας, αναφερόμαστε σε παλαιότερες και σύγχρονες αναγνώσεις του έργου του Σοφοκλή Αντιγόνη. Πιο συγκεκριμένα, καταγράφεται η ερμηνευτική προσέγγιση της Τζούντιθ Μπάτλερ (Judith Butler) στην Αντιγόνη του Σοφοκλή, η οποία εστιάζει στο ψυχικό σθένος και στον αυθεντικό χαρακτήρα της ηρωίδας απέναντι στον καθωσπρεπισμό και την ψευδεπίγραφη «ηθική» της κοινωνίας μέσα στην οποία έζησε. Στη συνέχεια, το ενδιαφέρον των συγγραφέων στρέφεται στην παρουσίαση της συνειδησιακής πληρότητας της Αντιγόνης, έτσι όπως αυτή περιγράφεται μέσα στο φιλοσοφικό κείμενο του Χέγκελ. Η ενοχή ως αγκάθι στην ισορροπία της συνειδησιακής ομαλότητας της Αντιγόνης, δεν της αφήνει κανένα απολύτως περιθώριο, δεν της επιτρέπει να παραμείνει αδρανής και να συμβιβαστεί με τα ισχύοντα πρωτόκολλα της εποχής της. Το κείμενο κλείνει με τα βασικά συμπεράσματα που αναδεικνύονται μέσα από τις εν λόγω αναγνώσεις του κειμένου του Σοφοκλή, καθώς και με τον προβληματισμό πώς τέτοιου είδους διαχρονικά σύμβολα όπως η Αντιγόνη, μπορούν να ενισχύσουν την παρηρησία στον ανθρώπινο λόγο και τη λογική της ευαισθησίας στην ανθρώπινη συμπεριφορά.

2. Η διαχρονικότητα της Αντιγόνης

Η ιστορία του μισογυνισμού και των ποικίλων κακοποιήσεων των γυναικών σε όλη την ιστορία της ανθρωπότητας είναι κάτι ιδιαίτερα γνωστό σε όλους μας.¹ Το ειρωνικό και κατ' επέκταση τραγικό –μετά από τόσες κατακτήσεις για τον Δυτικό πολιτισμό– είναι ότι στη χώρα μας τον τελευταίο καιρό, οι αναφορές σε κακοποιητικές συμπεριφορές

---

1 Alhiyari, Ibrahim (2019), "Female Struggle and Triumph: The Cases of Antigone, Desdemona, and Erminia", *AWEJ for Translation & Literary Studies*, Volume 3, Number 1. σ. 35.

κατά γυναικών συνεχώς πληθαίνουν και μέρα με τη μέρα πληροφορούμαστε για πολλά περιστατικά ενδοοικογενειακής βίας. Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον στην εν λόγω προσπάθεια, να μελετήσουμε μέσα από κάποια συγκεκριμένα επιστημονικά κείμενα το δυναμικό εκτόπισμα της γυναικείας προσωπικότητας –εν προκειμένω της Αντιγόνης του Σοφοκλή– απέναντι σε απολυταρχικές συμπεριφορές και στερεοτυπικές εκφάνσεις των ανθρώπων κοινωνιών.

Η Αντιγόνη του Σοφοκλή ήταν αυτό το δυναμικό «κορίτσι» που έζησε δακτυλοδεικτούμενη ως προϊόν αιμομιξίας μέσα σε μια κοινωνία ευθυνόφοβη και κλειστοφοβική. Ήταν εκείνη που ανέδειξε μια δυνατότητα που ήταν ακόμη άγνωστη για την κοινωνία στην οποία ζούσε, ανέδειξε τη δυνατότητα να μπορεί να ακουστεί μια φωνή και δη γυναικεία φωνή, απέναντι σε κάθε είδους απολυταρχία. Ήταν μια «φεμινίστρια πρωταθλήτρια», μια «εξτρεμίστρια της ηθικής».² Η τραγωδία του Σοφοκλή Αντιγόνη καταλαμβάνει μια προνομιακή θέση στη σύγχρονη πολιτική σκέψη και σε ζητήματα ίσων ευκαιριών μεταξύ των δύο φύλων.³

Ένας βασικός λόγος που στο εν λόγω κείμενό μας ασχοληθήκαμε με το συγκεκριμένο ζήτημα, είναι ότι το τελευταίο χρονικό διάστημα οι κακοποιητικές συμπεριφορές εις βάρος γυναικών –τόσο σε περιπτώσεις ενδοοικογενειακής βίας, σεξουαλικής παρενόχλησης και κακοποίησης στο χώρο της εργασίας, όσο και εσκεμμένης διαρροής προσωπικού υλικού σεξουαλικού περιεχομένου σε «ροζ» ιστοσελίδες στο διαδίκτυο από πρώην σύντροφο– συνεχώς πληθαίνουν. Το ζήτημα αυτό είναι ιδιαίτερα επίκαιρο στις μέρες μας και ιδίως στην εποχή του ιού covid-19 και των συνεχών περιοριστικών μέτρων, στην οποία παρατηρείται αύξηση των φαινομένων ενδοοικογενειακής βίας και κακοποιητικών συμπεριφορών εις βάρος γυναικών τόσο στον χώρο της εργασίας όσο και σε πιο προσωπικές στιγμές. Η αρχική μας ιδέα ήταν η αναφορά στην ηρωίδα του αρχαίου τραγωδού Σοφοκλή, στην Αντιγόνη, στην οποία θα αναφερόμασταν ως προς τη δυναμική παρουσία της απέναντι σε μια άδικη και αυθαίρετη απαγόρευση του αναφαίρετου δικαιώματος ενός ανθρώπου στην ταφή. Η δυναμική αυτή γυναίκα δε θα μπορούσε σε καμία περίπτωση να κάνει πίσω στο αναφαίρετο δικαίωμα του νεκρού αδελφού της να ταφεί σύμφωνα με το θείο νόμο και κατ' επέκταση εθιμοτυπικό κώδικα της εποχής. Στην πορεία της συγγραφής του εν λόγω κειμένου θεωρήσαμε τη δυναμικότητα της αρχαίας τραγικής ηρωίδας ως ένα βασικό ερέθισμα προκειμένου να μιλήσουμε για τέτοιου είδους ζητήματα που μας απασχολούν στην τρέχουσα περίοδο και να θέσουμε κάποια επουσιώδη ερωτήματα.

Ο λόγος για τον οποίο οδηγηθήκαμε στη συγγραφή της συγκεκριμένης εργασίας είναι ότι μέσα από τη συνεχή ανάγνωση κειμένων όπως η Αντιγόνη του Σοφοκλή, ακόμη και σήμερα μετά από τόσους αιώνες, μπορούν να αναδειχθούν πτυχές σε τέτοιου είδους προβλήματα, οι οποίες ίσως να μην είναι τόσο ορατές στην τρέχουσα καθημερινότητά μας. Επιπλέον, μέσα από τις σύγχρονες αναγνώσεις ενός

2 Alhiyari, Ibrahim (2019), “Female Struggle and Triumph: The Cases of Antigone, Desdemona, and Erminia”, *AWEJ for Translation & Literary Studies*, Volume 3, Number 1. σ. 37.

3 Holland, Catherine (1998), “After Antigone: Women, the Past, and the Future of Feminist Political Thought”, *American Journal of Political Science*, Vol. 42, No. 4, σ. 1109.

αρχαίου κειμένου όπως αυτό το Σοφοκλή, μπορούν να τεθούν επίκαιρα και καιρία ερωτήματα σε τέτοιου είδους προβλήματα που αφορούν τη γυναικεία αξιοπρέπεια. Ταυτοχρόνως, μέσα από τις σύγχρονες αναγνώσεις του παρελθόντος μπορούμε στο παρόν, να θέσουμε ένα τέλος σε συμπεριφορές κακοποιητικές, αλλόκοτες, βλαπτικές και ανάρμοστες για μια «υποτιθέμενη» πολιτισμένη κοινότητα και δη κοινωνία.

Η συμβολή της εργασίας αυτής στο κοινό ταμείο της γνώσης είναι ότι μέσα από τη συγκεκριμένη βιβλιογραφική έρευνα, θέτει κάποια επουσιώδη ερωτήματα σχετικά με τέτοιου είδους κακοποιητικές συμπεριφορές εναντίον γυναικών. Η συγγραφική αυτή προσπάθεια δίνει το ερέθισμα στην κάθε γυναίκα να προβληματιστεί και να αναρωτηθεί η ίδια κατά πόσο φέρει μέσα της αυτή τη δυναμική ηρωίδα του Σοφοκλή και κατά πόσο τη συγκρατεί μέσα στην καθημερινότητά της δίχως να αφήσει τον εαυτό της έρμαιο σε τέτοιου είδους κακοποιητικές συμπεριφορές;

3. Θεωρία: παλαιότερες και σύγχρονες αναγνώσεις της Αντιγόνης του Σοφοκλή

3.1. Η σθεναρή γυναικεία προσωπικότητα της Αντιγόνης του Σοφοκλή

Στην ερμηνευτική προσέγγιση της Τζούντιθ Μπάτλερ (Judith Butler) παρουσιάζεται η σθεναρή γυναικεία προσωπικότητα της Αντιγόνης του Σοφοκλή. Η Τζούντιθ Μπάτλερ στο έργο της «Η διεκδίκηση της Αντιγόνης» με ένα δικό της προσωπικό φιλοσοφικό πνεύμα και διεπιστημονικότητα, παραθέτει όλες τις υπάρχουσες απόψεις – αντιλήψεις σχετικά με την τραγική ηρωίδα του Σοφοκλή, κάνοντας χρήση ενός φιλοσοφικού-ψυχαναλυτικού φιλτραρίσματος όλων αυτών. Μέσα από το φιλτράρισμα αυτό (στο εν λόγω φιλτράρισμα για την ηρωίδα του Σοφοκλή, η Μπάτλερ αναφέρει διανοητές όπως οι Τζορτζ Στάινερ, Αλαίν Μπαντιού, Ζακ Λακάν κ.ά.) αναδεικνύει την πολιτική διάσταση του λόγου της Αντιγόνης, θέτοντας το κυρίαρχο για την ίδια (τη συγγραφέα) στοιχείο του «γυναικείου» και δη της γυναικείας προσωπικότητας απέναντι στο πολιτικό δίκαιο και τον ηθικισμό της εποχής της. Η προσήλωση μιας γυναίκας σε μιας ανώτερης μορφής δικαιοσύνη, μπροστά από την εποχή της και πέρα από κάθε ηθικιστικό πατερναλισμό της κοινωνίας, αναδεικνύει μια διεκδίκηση δικαιοσύνης «άνευ προϋποθέσεων» Ντερνταϊκής⁴ φύσεως. Ακριβώς για μια τέτοια διεκδίκηση κάνει λόγο η Μπάτλερ μέσα από το συγκεκριμένο έργο της, στο οποίο η αγωνιστικότητα του πνεύματος που φέρνει μια δικαιοσύνη άνευ όρων και «άνευ προϋποθέσεων» που αντιβαίνει κάθε έμφυλη και σεξουαλική ταυτότητα που καθιερώνεται κοινωνικά, πηγαίνει κόντρα στις νόρμες και στα πολιτικά διατάγματα που δεν ξεπερνούν την μηχανιστική συνήθεια του να καθορίζουν τις ζωές των άλλων.⁵

Η Μπάτλερ μέσα από ένα είδος ψυχαναλυτικού φεμινισμού προσδίδει στην Αντιγόνη στοιχεία (την παρουσιάζει σαν ένα «μεταοιδιπόδειο» υποκείμενο)

4 Ως προς τον χαρακτηρισμό της δικαιοσύνης ως απροϋπόθετης στη φιλοσοφία του Ζακ Ντερνταϊ βλ. Μπιτσώρης, Βαγγέλης (2015), «Jacques Derrida: Δικαιοσύνη, δίκαιο – συμβάν, μεσσιανικότητα», Στο Γεράσιμος Κακολύρης (επιμ.) Η πολιτική και ηθική σκέψη του Jacques Derrida, Αθήνα: Πλέθρον, σσ. 101-105.

5 Butler, Judith (2014), Η διεκδίκηση της Αντιγόνης. Η συγγένεια μεταξύ ζωής και θανάτου, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σσ. 7-12.

τα οποία θα μπορούσε κανείς να εντοπίσει μέσα από μια άνευ δεσμεύσεων ψυχανάλυση, που δεν υπόκειται στα στερεότυπα και στα ταμπού που προωθούν την κουλτούρα της «υποχρεωτικής» ετεροφυλοφιλίας. Επιπροσθέτως, εντός του πλαισίου της φιλοσοφικής «εξωστρέφειας» της Μπάτλερ, η ψυχανάλυση βγαίνει έξω από τον «εαυτό» της δηλαδή από τον πλαισιοθετημένο επιστημονικό εαυτό της, αποφεύγοντας τις παγίδες της ομοφοβίας, του φαλλοκεντρισμού και κατά προέκταση του παρωπιδισμού. Αυτού του είδους η προσέγγιση της Μπάτλερ αποφεύγει τις πεπατημένες οδούς της ετεροφυλοφιλίας ως μοναδικής εγγυήτριας της πλήρους ψυχοσύνθεσης του υποκειμένου που επαναστατεί και διεκδικεί μια άνευ όρων και «προϋποθέσεων» δικαιοσύνη. Επομένως, το ζητούμενο είναι ένας ψυχαναλυτικός λόγος που δεν «αφουγκράζεται» την ομοφυλοφιλία ως «ψυχωτική διάλυση του υποκειμένου». Το φαίνεσθαι δεν έχει να κάνει σε καμία περίπτωση με τον εσώτερο εαυτό μας, με αυτό που πραγματικά είμαστε μέσα από τις πράξεις μας και τον τρόπο ζωής μας. Το φαίνεσθαι δεν μπορεί να μας υποδείξει την προσωπικότητα κανενός.⁶

3.2. Η «ολοκληρωμένη συνείδηση» της Αντιγόνης

Ο Χέγκελ αναφερόμενος στην Αντιγόνη κάνει λόγο για μια «ολοκληρωμένη συνείδηση». Αν η Αντιγόνη δεν αντιταχθεί στους υπάρχοντες νόμους του κράτους και δεν προχωρήσει στην ταφή του νεκρού σώματος του αδελφού της τότε η ενοχή της θα προβάλλει απέναντι στη συνείδησή της πιο ισχυρή από ποτέ και θα την «πνίξει». Η Αντιγόνη εν προκειμένω, διαπράττει συνειδητά το έγκλημα της απειθείας στον επίσημο νόμο του κράτους καθώς τον θεωρεί «βίαιο» και κατ' επέκταση λάθος. Το να πράττεις «εκφράζει άμεσα την ενότητα της πραγματικότητας και την ουσία, δηλώνει ότι η πραγματικότητα δεν είναι ατύχημα», δεν αποτελεί κάτι τυχαίο. Η ηθική συνείδηση ενός ανθρώπου οφείλει σε περιπτώσεις όπως αυτή της αντίθεσης της Αντιγόνης στον επίσημο νόμο του Κρέοντα και κατ' επέκταση του κράτους, να αναγνωρίσει το αντίθετο του επίσημου, του θεσφάτου για μια κοινωνία.⁷ Μάλιστα, η Αντιγόνη σταθερή στις απόψεις της και υποστηρίζοντας μέχρι τελευταίας στιγμής την πράξη της, λέει χαρακτηριστικά στον Κρέοντα: «αν οι θεοί τα κρίνουν τούτα

6 Butler, Judith (2014), Η διεκδίκηση της Αντιγόνης. Η συγγένεια μεταξύ ζωής και θανάτου, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σσ. 12-22.

7 Ο Χέγκελ αναφέρει χαρακτηριστικά: «...η αντικειμενική ηθικής συνείδηση όμως είναι πιο ολοκληρωμένη, η ενοχή της πιο καθαρή, εάν αυτή γνωρίζει εκ των προτέρων το νόμο και την εξουσία, προς την οποία είναι αντίθετη, αν τα εκλαμβάνει ως βία και αδικία, ως μια αντικειμενική ηθική συμπτωματοσκόπηση, και εν γνώσει, καθώς η Αντιγόνη, διαπράττει το έγκλημα [...] το πράττειν εκφράζει ευθέως την ενότητα της πραγματικότητας και της υπόστασης, αποφαινεται ότι η πραγματικότητα δεν είναι ένα συμβεβηκός της ουσίας, αλλά πως μέσα στο δεσμό της με τούτη-εδώ δεν παραδίδεται σε κανένα δίκαιο, το οποίο δεν είναι αληθινό δίκαιο. Δυνάμει τούτης της πραγματικότητας και της δραστηριότητάς της, αντικειμενική ηθική συνείδηση πρέπει κατ' ανάγκη να αναγνωρίσει το αντίθετο της ως τη δική της πραγματικότητα, πρέπει να αναγνωρίσει την ενοχή [το φταίξιμό] της». Κατ' επέκταση, το άτομο μου δρα συνειδητά, σύμφωνα πάντα με την «ηθική τάξη» και θέτοντας σε λειτουργία έναν προσωπικό αγώνα μετ' εμποδίων, ωθείται «να νομιμοποιήσει την πραγματικότητα που αντιμάχεται, από τη στιγμή που η δράση του αποκαλύπτεται εντός της εν λόγω πραγματικότητας και να την αποδεχτεί «ως τιμωρό της δικής του απόρριψης του ανθρώπινου νόμου» βλ. Hegel, G. W. F. (1995), Φαινομενολογία του Πνεύματος, Τόμος Β', Μτφρ. και σχόλια: Δημήτρης Τζωρτζόπουλος, Αθήνα-Γιάννινα: Δωδώνη, σσ. 299-300 (παράγραφος [§] 470).

δίκαια να πάθω και να ομολογήσω πως αμάρτησα».⁸

Ο Χέγκελ αφηγείται με έναν ιδιαίτερο τρόπο την ιστορία της γυναίκας εκείνης που ορθώνει το ανάστημά της και αφηγά τον βασιλιά της προκειμένου να τιμήσει τον «προδότη» αδελφό της με την ταφή του άψυχου σώματός του. Για τον Χέγκελ αυτό φανερώνει πως «τα συμφέροντα της γυναίκας και της οικογένειας» δεν τίθενται σε καμία περίπτωση προς σύγκριση με τις «λειτουργίες της κρατικής εξουσίας».⁹ Ενώ οι άνδρες φεύγουν από το σπίτι για να γίνουν πολίτες, οι αδερφές τους παραμένουν πίσω ως φύλακες του θείου νόμου μέσα στο σπίτι». Με αυτή την ιδιότητα, οι γυναίκες καταλήγουν αναπόφευκτα, όπως η Αντιγόνη, να προσπαθούν να προστατεύσουν με κάθε κόστος τους ιερούς οικογενειακούς νόμους.¹⁰ Ο Χέγκελ επισημαίνει σχετικά με αυτή την πτυχή της προσωπικότητας της Αντιγόνης τα εξής:

[Στην εν λόγω περίπτωση] το γυναικείο φύλο –η αιώνια ειρωνεία της κοινότητας– μετατρέπει με ραδιουργία τον καθολικό σκοπό της κυβέρνησης σε ένα ιδιωτικό σκοπό, μεταβάλλει την καθολική της δραστηριότητα σε ένα έργο ετούτου του καθορισμένου ατόμου και αναστρέφει την καθολική ιδιοκτησία του κράτους σε κτήμα και στολίδι της οικογένειας. Κατ’ αυτό τον τρόπο η γυναίκα μεταστρέφει σε περίγελο τη σοβαρή σοφία της ώριμης ηλικίας η οποία αδιαφορώντας για την ενικότητα [...] σκέπτεται και ενδιαφέρεται μόνο για το καθολικό.¹¹

Σε κάθε περίπτωση, η κοινότητα στην οποία μέσα πρωταγωνιστούν χαρακτήρες όπως ο Κρέοντας και η Αντιγόνη, βρίσκεται να μάχεται ενάντια στην ίδια της την «υπόσταση». Αυτό συμβαίνει κατά τον Χέγκελ καθώς η κοινότητα αντί να εκφράζει την πραγματική της υπόσταση που είναι να αφυπνά για την «ενότητα ενικότητας-καθολικότητας», αντ’ αυτού, λειτουργεί καταπιεστικά για την ατομικότητα.¹² Η ίδια η κοινότητα που έθαψε με τιμές τον Ετεοκλή και τίμησε την ιερότητα της οικογένειας και των οικογενειακών θεσμών, αποδεικνύεται στην πράξη «αδύναμη να υπερισχύσει του θείου νόμου» με τον οποίο κατέληξε σε αντιπαράθεση από τη στιγμή εκείνη που προχώρησε σε επίσημη προσβολή του νεκρού Πολυνείκη με την απαγόρευση της ταφής του. Στην αντιπαράθεση αυτή μεταξύ κοινότητας και θείου νόμου, ο θείος νόμος εκδικείται γι’ αυτή την προσβολή στο πρόσωπο του νεκρού. Η Αντιγόνη με την αντίστασή της προς την απόφαση της κοινότητας να απαγορεύσει την ταφή του νεκρού σώματος του Πολυνείκη, κατορθώνει να πλήξει την «ηθική βεβαιότητα» της κοινότητας.¹³

8 Σοφοκλής, Αντιγόνη, 925-926.

9 Holland, Catherine (1998), “After Antigone: Women, the Past, and the Future of Feminist Political Thought”, *American Journal of Political Science*, Vol. 42, No. 4, σ. 1109.

10 Holland, Catherine (1998), “After Antigone: Women, the Past, and the Future of Feminist Political Thought”, *American Journal of Political Science*, Vol. 42, No. 4, σ. 1109.

11 Hegel, G. W. F. (1995), Φαινομενολογία του Πνεύματος, Τόμος Β΄, Μτφρ. και σχόλια: Δημήτρης Τζωρτζόπουλος, Αθήνα-Γιάννινα: Δωδώνη, σ. 306 (§ 475).

12 Hegel, G. W. F. (1995), Φαινομενολογία του Πνεύματος, Τόμος Β΄, Μτφρ. και σχόλια: Δημήτρης Τζωρτζόπουλος, Αθήνα-Γιάννινα: Δωδώνη, σ.σ. 306-307 (§ 475).

13 Hegel, G. W. F. (1995), Φαινομενολογία του Πνεύματος, Τόμος Β΄, Μτφρ. και σχόλια: Δημήτρης Τζωρτζόπουλος, Αθήνα-Γιάννινα: Δωδώνη, σ. 305 (§ 475).

Παραφράζοντας τη χεγκελιανή διατύπωση για την Αντιγόνη του Σοφοκλή και προχωρώντας παραπέρα την ερμηνευτική αυτή οδό και εντάσσοντάς τη στο σήμερα και στην τρέχουσα πραγματικότητα, μπορούμε να πούμε ότι: μια γυναίκα που έχει πέσει θύμα κακοποιητικής και άλλου είδους συμπεριφοράς (θύμα βιασμού) –συμπεριλαμβανομένης της επιτηδευμένης διαρροής ερωτικών βίντεο γυναικών από πρώην συντρόφους τους σε διάφορα ηλεκτρονικά shite διακίνησης «ροζ βίντεο», είτε για λόγους εκδίκησης είτε για οποιουσδήποτε άλλους λόγους– θα πρέπει ως μια «άλλη» σύγχρονη Αντιγόνη να θέσει την ηθική της συνείδηση πάνω από την τρέχουσα πραγματικότητα του «γραφειοκρατικού Γολγοθά» σε ό,τι αφορά στη χρονοβόρα και ψυχοφθόρα διαδικασία για την εκδίκαση τέτοιων υποθέσεων, καθώς και πάνω από οποιαδήποτε άλλη αρνητική κριτική και κακοπροαίρετη στάση απέναντί της είτε από τον κοινωνικό της περίγυρο είτε από τον ίδιο τον θύτη της.

Σε περιπτώσεις όπως αυτές της διαρροής προσωπικών δεδομένων μιας γυναίκας από πρώην σύντροφό της ή τη δημοσίευση αυτών των προσωπικών δεδομένων της χωρίς τη συγκατάθεσή της, η κοινότητα οφείλει να αντιδράσει με περίσσεια ωριμότητα και να προστατεύσει αυτή την ενικότητα εντός της καθολικότητας. Οφείλει να αντιδράσει ως μια άλλη κοινότητα αντίθετη από εκείνη την εκδικητική κοινότητα που ήθελε άταφο το σώμα του Πολυνείκη ενάντια στο θείο νόμο. Η κοινότητα και κατ' επέκταση η κοινωνία μας αλλά και κάθε ένας μας ξεχωριστά, έχουμε την υποχρέωση να μαχόμαστε για τη διατήρηση αυτή της ενότητας¹⁴ μεταξύ «ενικότητας» και «καθολικότητας». Η ατομικότητα δεν πρέπει να φιμώνεται σε τέτοιου είδους περιπτώσεις. Αντ' αυτού, η «κακοποιημένη ενικότητα» έχει ανάγκη από μία καλή προαίρεση και από μια «συνειδητή αγκαλιά».

3.3. Η ηθική της Αντιγόνης εντός του εθιμικού πλαισίου της πόλης της

Ο Χέγκελ στη Φαινομενολογία του Πνεύματος¹⁵ απορρίπτει εντελώς την άποψη ότι η Αντιγόνη είναι εκείνο το μοναχικό άτομο που δρα μέσα στην κοινότητα έχοντας έναν «υψηλότερο σκοπό». Για τον Χέγκελ, «η Αντιγόνη απλώς πραγματοποιεί την κοινωνική της υποχρέωση και δεν είναι «ούτε εγκληματίας, ούτε συνειδητός μάρτυρας».¹⁶ Ο Χέγκελ ερμηνεύει την τραγική ηρωίδα του Σοφοκλή αναζητώντας τα «αντανακλαστικά» της συνείδησής¹⁷ της στο ρόλο που έπαιξε η οικογένεια στην αρχαία Ελλάδα. Ο Χέγκελ αντιλήφθηκε την οικογένεια ως μια «ηθική» και όχι ως μια «απλή παραγωγική μονάδα». Κατ' αυτόν τον τρόπο οι γυναίκες ανατρέφονταν ως «θεματοφύλακες του οικογενειακού ήθους»

14 Hegel, G. W. F. (1995), Φαινομενολογία του Πνεύματος, Τόμος Β', Μτφρ. και σχόλια: Δημήτρης Τζωρτζόπουλος, Αθήνα-Γιάννινα: Δωδώνη, σσ. 306-307 (§ 475).

15 Βλ. Hegel, G. W. F. (1995), Φαινομενολογία του Πνεύματος, Τόμος Β', Μτφρ. και σχόλια: Δημήτρης Τζωρτζόπουλος, Αθήνα-Γιάννινα: Δωδώνη, σσ. 299-300 (§ 470), 305-307 (§ 475).

16 Pritchard, Annie (1992), "Antigone's Mirrors: Reflections on Moral Madness", *Hypatia* vol. 7, no. 3, σ. 78.

17 Βλ. Shklar, J. N. (1973). "Hegel's Phenomenology: The Moral Failures of Asocial Man", *Political Theory*, 1(3), σ. 279.

και «έξω από το βασίλειο του κτητικού ατομικισμού» που οδηγεί αναπόφευκτα στον κατακερματισμό των πολιτών μέσα σε μια κοινωνία.¹⁸

Για τον Χέγκελ η ηθική δεν είναι σε καμία περίπτωση «κάτι που υιοθετεί κάποιος μετά από προβληματισμό και ιδιαίτερη σκέψη». Η ηθική «είναι απλώς έθιμο και χωρίζεται σε δύο επιπλέον σφαίρες: τα έθιμα της πόλης (ανθρώπινο δίκαιο) και τα έθιμα της οικογένειας (θείος νόμος). Κατ' επέκταση, «ούτε η οικογένεια ούτε η κοινωνία των πολιτών βρίσκονται εκτός κράτους».¹⁹ Ο Χέγκελ κάνει λόγο για το ρόλο των γυναικών μέσα στις εν λόγω κοινωνίες και επισημαίνει τα χαρακτηριστικά εκείνα στοιχεία που προσδιορίζουν τη φύση τους και τη θέση τους μέσα στις κοινωνίες αυτές. Ο ρόλος της γυναίκας συνδέεται με την υποταγή στις ανάγκες της οικογένειας και του κράτους. Οι άνδρες σε αντίθεση με τις γυναίκες στην αρχαία Ελλάδα, «έχουν ατομικές ιδιαίτερες ανάγκες που ικανοποιούνται μέσα στην οικογένεια, ώστε να είναι στη συνέχεια ελεύθεροι να εισέλθουν στην κοινωνία των πολιτών». Αρνούμενος την ταφή του Πολυνείκη, ο Κρέοντας καταδικάζει το σώμα του σε εκφυλισμό στο «φυσικό». Αλλά αναλαμβάνοντας την ταφή και έτσι μετατρέποντας το φυσικό γεγονός του θανάτου σε πνευματικό, η Αντιγόνη «τοποθετεί τον συγγενή ξανά στη μήτρα της γης και έτσι τον επανασυνδέει με την αθάνατη στοιχειώδη ατομικότητα».²⁰

Δεν είναι καθόλου τυχαίο το γεγονός ότι η Αντιγόνη κατέχει μια τόσο προνομακική θέση στο θεωρητικό πλαίσιο του Χέγκελ²¹, καθώς η εν λόγω τραγωδία του Σοφοκλή κατόρθωσε μέσα στο πέρασμα όλων αυτών των αιώνων να λειτουργήσει ως «στρόφιγγα της συνείδησης»²² έτσι όπως την αποκάλεσε ο Τζορτζ Στάινερ²³ (George Steiner). Αρχής γενομένης από τέλη του 18ου αιώνα μέχρι και σήμερα, η Αντιγόνη του Σοφοκλή πέρα από μία αρχαία τραγωδία ορόσημο για τη νεότερη σκέψη, αποτέλεσε εκείνο το «θεωρητικό στάδιο για προβληματισμό σχετικά με μια ολόκληρη ποικιλία από συγκρούσεις και αμφιθυμίες»: μεταξύ του παλαιού και του νεότερου, μεταξύ πεποίθησης και υπακοής, μεταξύ συναισθήματος και λογικής, καθώς και μεταξύ των δύο φύλων, ανδρών και γυναικών.²⁴ Μάλιστα, οι φεμινίστριες που πρωτοστάτησαν,

18 Pritchard, Annie (1992), "Antigone's Mirrors: Reflections on Moral Madness", *Hypatia* vol. 7, no. 3, σ. 78.

19 Pritchard, Annie (1992), "Antigone's Mirrors: Reflections on Moral Madness", *Hypatia* vol. 7, no. 3, σ. 78.

20 Pritchard, Annie (1992), "Antigone's Mirrors: Reflections on Moral Madness", *Hypatia* vol. 7, no. 3, σ. 79.

21 Holland, Catherine (1998), "After Antigone: Women, the Past, and the Future of Feminist Political Thought", *American Journal of Political Science*, Vol. 42, No. 4, σ. 1109.

22 Ο σύγχρονος κριτικός της λογοτεχνίας Τζορτζ Στάινερ αποκαλεί την αρχαία τραγωδία του Σοφοκλή «pivot of consciousness» βλ. Steiner, George (1996), *Antigones*, New Haven & London: Yale University Press, σ. 8. Στο συγκεκριμένο κείμενο αποδίδουμε το «pivot of consciousness» στα ελληνικά ως «στρόφιγγα της συνείδησης». Στη μεταφρασμένη έκδοση του συγγράμματος του Στάινερ στην ελληνική «γλώσσα» το «pivot of consciousness» αποδίδεται ως «άξονας της συνείδησης» βλ. Steiner, George (2001), *Οι Αντιγόνης: Ο μύθος της Αντιγόνης στη λογοτεχνία, τις τέχνες και τη σκέψη της Εσπερίας*, Μτφρ. Βασιλίας Μάστορης - Πάρις Μπουρλάκης, Αθήνα: Καλέντης, σ. 28.

23 Μάλιστα, ο Τζορτζ Στάινερ επισημαίνει την αναφορά που γίνεται από τον Χέγκελ στην Αντιγόνη του Σοφοκλή βλ. Steiner, George (1996), *Antigones*, New Haven & London: Yale University Press, σσ. 7-8.

24 Holland, Catherine (1998), "After Antigone: Women, the Past, and the Future of Feminist Political

στράφηκαν στην Αντιγόνη του Σοφοκλή ως πηγή έμπνευσης προκειμένου να δραστηριοποιηθούν και να αμφισβητήσουν σταδιακά «την περιθωριακή θέση που είχε δοθεί στις γυναίκες στη δυτική πολιτική παράδοση». Αυτό είναι ίσως και το ειρωνικό στην εν λόγω περίπτωση καθώς η δυτική παράδοση που δεν μπορούσε να χωρέσει εύκολα τη φεμινιστική σκέψη, έδωσε τα πνευματικά εκείνα εφόδια ώστε να μπορέσουν οι γυναίκες φεμινίστριες να διεκδικήσουν πράγματα τα οποία στις νεότερες γενιές μας φαίνονται αυτονόητα.²⁵

Η Αντιγόνη του Σοφοκλή μπορεί αναμφισβήτητα να αποτελέσει ένα καθοριστικό πρότυπο και μια ανεξάντλητη πηγή έμπνευσης για τη «σύγχρονη φεμινιστική πολιτική». Μπορεί να αποτελέσει εκείνη τη γυναικεία φιγούρα του μακρινού παρελθόντος, η οποία ακόμη και σήμερα, στο μακρινό από τότε μέλλον, λειτουργεί καθοριστικά στη «συνείδηση» του φεμινισμού που «βαδίζει» συνεχώς στο τραχύ έδαφος του παρωπιδισμού.²⁶

Στο διάλογο μεταξύ Αντιγόνης και Ισμήνης μπορούμε να εντοπίσουμε κάποιες ουσιαστικές διαφορές μεταξύ των δύο γυναικείων χαρακτήρων. Η Αντιγόνη από τη μία αντιπροσωπεύει εκείνη τη δυναμική παρουσία που θέτει υπό αμφισβήτηση τον καθιερωμένο ρόλο των γυναικών της εποχής της. Σε αντίθεση με την αδελφή της την Ισμήνη, προβάλλει σθεναρή αντίσταση απέναντι σε μια αδικία που πρόκειται να τελεστεί και το μόνο που την ανησυχεί είναι να πεθάνει τιμημένα, έχοντας εκπληρώσει την ηθική της υποχρέωση απέναντι στον αδελφό της αλλά και απέναντι στον ίδιο της τον εαυτό. Από την άλλη, η Ισμήνη είναι εκείνος ο χαρακτήρας που έχει υπολογίσει τις συνέπειες των πράξεων της αδελφής της και τείνει να αποστασιοποιηθεί από εκείνη. Είναι εν προκειμένω, εκείνη η γυναίκα που δεν μπορεί να ξεφύγει από τον «ρόλο» που της έχουν υποδείξει και της έχουν επιβάλει να διαδραματίσει μέσα στην εν λόγω κοινωνία.²⁷

4. Συμπεράσματα

Οι διάφορες κατά καιρούς αναγνώσεις της Αντιγόνης του Σοφοκλή σημαίνουν ότι η αρχαία τραγωδία του Σοφοκλή και κατ' επέκταση η γυναικεία φιγούρα που πρωταγωνιστεί σ' αυτή, αποτελούν μέχρι και σήμερα, τόσους αιώνες μετά, ανεξάντλητη πηγή τόσο για τις σύγχρονες φεμινίστριες όσο και για όλους/όλες εκείνους/εκείνες που στοχάζονται στις πολιτικές και ανθρωπιστικές επιστήμες. Οι σύγχρονες αναγνώσεις της Αντιγόνης στη φεμινιστική πολιτική υπενθυμίζουν ένα πολύ σημαντικό χαρακτηριστικό, «χρησιμοποιούμε το παρελθόν όχι για να νομιμοποιήσουμε τον λόγο μας, όχι για να τον καθιερώσουμε ως δικό μας,

---

Thought", *American Journal of Political Science*, Vol. 42, No. 4, σ. 1109.

25 Holland, Catherine (1998), "After Antigone: Women, the Past, and the Future of Feminist Political Thought", *American Journal of Political Science*, Vol. 42, No. 4, σ. 1109.

26 Holland, Catherine (1998), "After Antigone: Women, the Past, and the Future of Feminist Political Thought", *American Journal of Political Science*, Vol. 42, No. 4, σ. 1110.

27 Σοφοκλής, Αντιγόνη, 93-99.

ως οντολογικό θεμέλιο από το οποίο μπορούμε να μιλάμε και να ενεργούμε ως φεμινίστριες» ή ως υπέρμαχοι των γυναικείων διεκδικήσεων σε θεμελιώδη ζητήματα της κοινωνίας μας, «αλλά μάλλον για να καθιερώσουμε το παρόν μας ως τελειώς διαφοροποιημένο από το παρελθόν. Να βάλουμε δηλαδή τέλος στα περασμένα «άδικα δόγματα» και «πρακτικές αποκλεισμού» που κάνουν τον φεμινισμό και μαζί με εκείνον και όλες τις γυναίκες, να φαίνονται ανίσχυρες, ανίσχυρες μπροστά στην αδικία και την ταπείνωση τις οποίες πολλές φορές υπόκεινται από το αντίθετο φύλο.²⁸

Η Αντιγόνη είναι εκείνη η δυναμική φιγούρα, εκείνη η γυναικεία παρουσία που ακόμη και σήμερα, μας υπενθυμίζει ότι οι γυναίκες δεν είναι σε καμία περίπτωση ανίσχυρες και πως πάντα υφίσταται μέσα τους η δυναμικότητά της και το ανυπότακτο του χαρακτήρα της, τόσο απέναντι στον αυταρχισμό του αντίθετου φύλου όσο και απέναντι σε κάθε είδους αδικία που μπορεί να υφίστανται.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Butler, Judith (2014), Η διεκδίκηση της Αντιγόνης. Η συγγένεια μεταξύ ζωής και θανάτου, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Hegel, G. W. F. (1995), Φαινομενολογία του Πνεύματος, Τόμος Β΄, Μτφρ. και σχόλια: Δημήτρης Τζωρτζόπουλος, Αθήνα-Γιάννινα: Δαδώνη.
- Steiner, George (2001), Οι Αντιγόνης: Ο μύθος της Αντιγόνης στη λογοτεχνία, τις τέχνες και τη σκέψη της Εσπερίας, Μτφρ. Βασίλης Μάστορης - Πάρις Μπουρλάκης, Αθήνα: Καλέντης.
- Μπιτσώρης, Βαγγέλης (2015), «Jacques Derrida: Δικαιοσύνη, δίκαιο – συμβάν, μεσσιανικότητα», Στο Γεράσιμος Κακολύρης (επιμ.) Η πολιτική και ηθική σκέψη του Jacques Derrida, Αθήνα: Πλέθρον, σσ. 98-114.
- Σοφοκλής (χ.χ.), Αντιγόνη, Μτφρ. Ι.Ν. Γρυπάρης, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.

Ξενόγλωσση

- Alhiyari, Ibrahim (2019), “Female Struggle and Triumph: The Cases of Antigone, Desdemona, and Erminia”, *AWEJ for Translation & Literary Studies*, Volume 3, Number 1. σσ. 35-52.
- Holland, Catherine (1998), “After Antigone: Women, the Past, and the Future of Feminist Political Thought”, *American Journal of Political Science*, Vol. 42, No. 4, σσ. 1108-1132.
- Pritchard, Annie (1992), “Antigone’s Mirrors: Reflections on Moral Madness”, *Hypatia* vol. 7, no. 3, σσ. 77-93.

---

28 Holland, Catherine (1998), “After Antigone: Women, the Past, and the Future of Feminist Political Thought”, *American Journal of Political Science*, Vol. 42, No. 4, σσ. 1128-1129.

Shklar, J. N. (1973). "Hegel's Phenomenology: The Moral Failures of Asocial Man", *Political Theory*, 1(3), σσ. 259–286.

Βιογραφικά στοιχεία συγγραφέων

Κωνσταντίνος Δ. Αντωνίου

Υποψήφιος Διδάκτωρ στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, στο Τμήμα Φιλοσοφίας (email: kant99777@gmail.com)

Ιωάννης Γ. Κούρτης

Ο Ιωάννης Κούρτης εργάζεται τα τελευταία 10 χρόνια στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση ως Εκπαιδευτικός και ως Σύμβουλος Επαγγελματικού Προσανατολισμού. Είναι Υποψήφιος Διδάκτωρ του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Είναι απόφοιτος του Τμήματος Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών και του Τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Πατρών. Είναι Κάτοχος τριών Μεταπτυχιακών Διπλωμάτων: στην Πολιτική Επιστήμη και την Κοινωνιολογία, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, στην Επαγγελματική Συμβουλευτική & τον Προσανατολισμό, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών· επιπλέον, αποφοίτησε από το Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών Φιλοσοφία, με ειδίκευση Ιστορία της Φιλοσοφίας του Τομέα Φιλοσοφίας, του Τμήματος Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών με βαθμό ΑΡΙΣΤΑ. (email: john_kourtis@yahoo.gr)

Ευαγγελία Κ. Δορλή

Κάτοχος τριών προπτυχιακών τίτλων: 1) Τμήμα Γαλλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών 2) Τμήμα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών 3) Τμήμα Ιστορίας και Φιλοσοφίας της Επιστήμης της Σχολής Θετικών Επιστημών

Κάτοχος δύο μεταπτυχιακών τίτλων: 1) μεταπτυχιακό πρόγραμμα σπουδών στον τομέα της διδακτικής στο Πανεπιστήμιο Artois (Université d'Artois) της Γαλλίας με Αντικείμενο η διδασκαλία των παιδαγωγικών με τη χρήση Τεχνολογιών Πληροφορικής και Επικοινωνιών (ΤΠΕ). 2) Εκπαίδευση και Ανθρώπινα Δικαιώματα: Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Εκπαίδευσης και Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία.

Διδάκτωρ στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΕΚΠΑ), στον Τμήμα Φιλοσοφίας – Παιδαγωγικής- Ψυχολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής Αθήνας με αντικείμενο την Μεθοδολογία της Εκπαιδευτικής Έρευνας (email: liz.dorl@gmail.com)

Βούλγαρη Βαΐα

Η συμβολή της βιώσιμης ανάπτυξης στην περιστολή των κοινωνικοοικονομικών και περιβαλλοντικών επιπτώσεων που αναδύονται από την ενεργειακή κρίση

Περίληψη

Η παρούσα εργασία αποσκοπεί αρχικά να παρουσιάσει το ενεργειακό πρόβλημα στην Ευρώπη αλλά και την Ελλάδα και να σκιαγραφήσει το ενεργειακό τους μέλλον. Να συνδέσει την ενέργεια με το περιβάλλον και την κλιματική αλλαγή και να καταγράψει τις κινητήριες δυνάμεις που συντελούν στην όξυνση της ενεργειακής κρίσης. Να χαρτογραφήσει τις κοινωνικοοικονομικές και περιβαλλοντικές ανισότητες που πηγάζουν από την ενεργειακή κρίση και αδικία στην Ευρώπη, αλλά και γενικότερα στην παγκόσμια κοινότητα. Παράλληλα να αναλύσει τις ανισότητες και την συμβολή της αειφόρου ανάπτυξης στην περιστολή των επιπτώσεων τους.

Λέξεις-κλειδιά: αειφόρος ανάπτυξη, ενεργειακή κρίση, ενεργειακή αδικία, κοινωνικοοικονομικές ανισότητες

The contribution of sustainable development into the emergency and environmental impacts emerging from the energy crisis

Abstract

This paper initially aims to presenting the energy problem in Europe and Greece and outline their energy future. To connect energy to the environment and climate change and record the driving forces that contribute to sharpening the energy crisis. Map the socio-economic and environmental inequalities stemming from energy crisis and injustice in Europe, but also in general in the global community. At the same time, analyze the inequalities and contribution of sustainable development into their impact assessment.

Keywords: Sustainable development, energy crisis, energy injustice, socio-economic inequalities

1. Εισαγωγή

Η σημερινή ενεργειακή κατάσταση των χωρών χαρακτηρίζεται από συνεχή αύξηση σε ζήτηση ενέργειας, ανάγκη εύρεσης νέων ενεργειακών πηγών, εφαρμογή νέων πιο αποδοτικών μεθόδων μετατροπής της καθώς και από ανησυχία για την ρύπανση που έχει επέλθει στο περιβάλλον από την παραγωγή της. Προβλήματα που απασχολούν όλο τον πλανήτη και δεν αφήνουν κανέναν πολίτη αδιάφορο. Το παρόν κείμενο στοχεύει να παρουσιάσει το ενεργειακό πρόβλημα της Ελλάδας, αλλά και της Ευρώπης καθώς και τις κινητήριες δυνάμεις που συντελούν στην όξυνση της παγκόσμιας ενεργειακής κρίσης. Τον σχεδιασμό και την εφαρμογή πολιτικών που στηρίζονται στην αειφόρο ανάπτυξη και κατά πόσο επιφέρουν μια ισορροπία ανάμεσα στο περιβάλλον και την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη¹. Καθώς και τις ανανεώσιμες πηγές ενέργειας που σε συνδυασμό με τα έργα υποδομών και τις ενεργειακές κοινότητες συμβάλλουν στην αντιμετώπιση του ενεργειακού ζητήματος.

2. Σκοπός εργασίας

Η παρούσα εργασία αποσκοπεί να αναδείξει την ενεργειακή κρίση στην Ελλάδα και την Ευρώπη. Να καταγράψει τις υπάρχουσες πολιτικές που εφαρμόζονται για την αντιμετώπιση του ενεργειακού προβλήματος αλλά και τις ανισότητες που πηγάζουν. Παράλληλα να προβληματίσει για τους εφικτούς τρόπους που μπορούν να οδηγήσουν στην αντιμετώπιση αυτού του προβλήματος.

---

1 Williams P.M. (2002), Community strategies: Mainstreaming sustainable development and strategic planning? Sustainable Development, 10, p.p.197-205

3. Αποσαφήνιση όρων

3.1. Ενεργειακή κρίση

Ο όρος ενεργειακή κρίση είναι γνωστός από την δεκαετία του 1970 και προσδιορίζει την έλλειψη καυσίμων, την αιφνίδια δηλαδή μείωση της διαθέσιμης ή παρεχόμενης ενέργειας. Οι χώρες που επηρεάστηκαν από την ενεργειακή κρίση επέβαλλαν αυστηρούς περιορισμούς στην κατανάλωση του πετρελαίου, του άνθρακα και της ηλεκτρικής ενέργειας εξαιτίας της αλματώδους αύξησης του κόστους τους. Δεν παρουσιάστηκε όμως έλλειψη της πρωτογενούς ενέργειας (πετρέλαιο), ούτε διακοπή στην μεταφορά της σε χώρες της Ευρώπης, αλλά επηρεάστηκε σημαντικά ο τρόπος ζωής των ανθρώπων. Η πιθανότητα διακοπής της ροής του πετρελαίου πανικόβαλε και όχι αδικαιολόγητα όλο τον δυτικό κόσμο. Οι άνθρωποι συνεχίζουν να εξαρτούνται στην καθημερινή τους ζωή σε μεγάλο βαθμό από το πετρέλαιο, αν και έχουν πλέον εμφανιστεί και άλλες μορφές ενέργειας στην αγορά, όπως το φυσικό αέριο, η αιολική ενέργεια κ.α. που καθιστούν πιο ελαστική την αγορά του πετρελαίου ως προς τη ζήτηση του ².

3.2. Ενεργειακή αδικία

Η αξιοποίηση του ορυκτού πλούτου για την παραγωγή ενέργειας συνέβαλλε στην συσσώρευση πλούτου και δύναμης σε παγκόσμιο επίπεδο. Τα πλούσια βιομηχανικά κράτη επωφελήθηκαν δυσανάλογα από την επανάσταση των ορυκτών καυσίμων σε σχέση με τα φτωχότερα έθνη που επωμίστηκαν σε μεγάλο βαθμό το κόστος. Ενώ οι κλιματικές αλλαγές επηρέασαν και αυτές τις κοινωνίες της ενεργειακής φτώχειας εξαιτίας της γεωγραφικής θέσης των διαφόρων χωρών, του διαφορετικού επιπέδου πόρων και την αφιέρωση τους στην προσαρμογή των νέων καταστάσεων. Περίπου 2 δισεκατομμύρια άνθρωποι βρίσκονται μέσα σε ένα περιβάλλον φθηνής και άφθονης ενέργειας, με άφθονο και προσιτό φαγητό, υγειονομική περίθαλψη και πλήθος ψυχαγωγικών επιλογών, ενώ από την άλλη πλευρά του ίδιου νομίσματος υπάρχουν 1,3 δισεκατομμύρια άτομα με μη πρόσβαση σε ηλεκτρική ενέργεια και 2,6 δισεκατομμύρια άνθρωποι με μη δυνατότητα χρήσης καθαρών καυσίμων για μαγειρική και παρουσιάζουν αναπνευστικές και καρδιαγγειακές παθήσεις σύμφωνα με τα δεδομένα των Ηνωμένων Εθνών³. Η έννοια της ενεργειακής δημοκρατίας έχει ουσιαστικά μετατραπεί σε ένα μακροπρόθεσμο όραμα που αναζητά την άσκηση ενός δημοκρατικού κοινωνικού ελέγχου, που καθορίζει τα όρια της παραγωγής και της χρήσης της ενέργειας και απευθύνεται σε όλη την κοινωνία⁴.

2 Παπαδόπουλος Μ. Α. (2002), *Οικονομική Ανάλυση Ενεργειακών Συστημάτων*, Α.Π.Θ - Πολυτεχνική Σχολή, Τμήμα Μηχανολόγων Μηχανικών

3 Π.Ο.Υ. (2014), *Ρύπανση και Υγεία των Οικιακών Αέρα*, φυλ. αριθ. 292

4 Δαμιανιάκης Κ., Σφακιανάκη Β. (2013), *Ενεργειακή Δημοκρατία και Ανενεργή Δημοκρατία*. Στο: https://rosalux.gr/sites/default/files/energeiaki_dimokratia_-_roza_loyxempoyrgk.pdf (Προσπελάστηκε στις 15/10/2013)

3.3. Βιώσιμη ανάπτυξη

Ο όρος αειφόρος ανάπτυξη ταυτίζεται με τη σημασία της βιώσιμης⁵ και προέκυψε μέσα από τον προβληματισμό που αναπτύχθηκε για την αρμονική συνύπαρξη της διατήρησης της βιόσφαιρας και της οικονομικής ανάπτυξης. Η εισαγωγή του όρου για πρώτη φορά πραγματοποιήθηκε το 1980 στη «World Conservation Strategy (Βασενχόβεν, 1996), ενώ ετυμολογικά σε γλωσσικά λεξικά στη δεκαετία του 1990, ύστερα από μια σειρά διαφορετικών ονομασιών⁶. Η διαφορετική προσέγγιση στην ανάγκη συσχετισμού της οικονομικής ανάπτυξης με την προστασία του περιβάλλοντος, της χρονικής και ιστορικής προσέγγισης του θέματος, αλλά και της επιστημονικής προσέλευσης των επιστημόνων και ερευνητών αποτέλεσαν αίτια των πολλαπλών ονομασιών της αειφορίας⁷. Η Επιτροπή της Ευρωπαϊκής Ένωσης για το περιβάλλον και την ανάπτυξη όρισε στην έκθεση της (γνωστή ως έκθεση Brundtland) τον ευρύτερα αποδεκτό όρο της αειφόρου ανάπτυξης, ως «εκείνη που ικανοποιεί τις ανάγκες του παρόντος, χωρίς να στερεί το δικαίωμα των μελλοντικών γενεών να ικανοποιήσουν τις δικές τους ανάγκες»⁸. Ουσιαστικά περιέχει τρεις συνιστώσες, την ανάπτυξη, τις ανάγκες και τις μελλοντικές γενιές⁹ και είναι μια τριδιάστατη έννοια που εμπεριέχει την οικονομική, κοινωνική και περιβαλλοντική ανάπτυξη¹⁰.

4. Θεωρητικές προσεγγίσεις του ενεργειακού προβλήματος

4.1. Το ενεργειακό πρόβλημα της Ευρώπης

Μια κρίσιμη παράμετρος της οικονομικής δραστηριότητας και της κοινωνικής ζωής των χωρών αποτελεί η ενέργεια. Σύμφωνα με τον Διεθνή Οργανισμό Ενέργειας (IEA) η Ευρώπη για να καλύψει τις ενεργειακές της ανάγκες το 2020 χρειάστηκε να εισάγει το 90% του πετρελαίου και το 63% του φυσικού αερίου, ενώ το 70% των αναγκών της έως το 2030 αναμένεται να καλυφθούν από τις ανανεώσιμες πηγές

---

5 ΡόκοςΔ. (2003), Το τέλος του πανεπιστημίου ή το πανεπιστήμιο στην εποχή της Λευκής Βίβλου Ουτοπία, 24, σ.σ. 107 - 127

6 Ghai D., Vivian J. (1992), Grassroots environmental action. People's participation in sustainable development, London: Routledge

7 Τσάρτας Π. (1996), Αειφορική ανάπτυξη και τουρισμός: Προβληματισμοί και προτάσεις για έναν διαφορετικό τύπο τουριστικής ανάπτυξης. Στο: Κ. Λάσκαρις (επικ.), Sustainable Development θεωρητικές προσεγγίσεις μιας κρίσιμης έννοιας, Αθήνα: Παλασσωτηρίου, σ.σ. 135-176

8 WCED (1987), Our common future (The Brundtland report), World Commission on Environment and Development, Oxford: University Press

9 Blowers A. (1993), The time for change, In: a. Blowers (ed.), Planning for a sustainable development town and country planning association, London: Earthscan Publication, p.p. 1-18

10 Giddings B., Hopwood B., O' Brien G. (2002), Environment economy and society: Fitting them together in to Sustainable Development, 10, p.p. 187-196

ενέργειας. Η εξάρτηση των Ευρωπαϊκών κρατών από τις εισαγωγές ενέργειας¹¹ οδήγησε στην ανάγκη μελέτης και εκτίμησης του συστήματος τροφοδοσίας και των κινδύνων διακοπής της, ώστε να υιοθετηθούν καλύτερες ενεργειακές πολιτικές.

Η Ευρωπαϊκή Ένωση μετά από τις ΗΠΑ αποτελούν τον δεύτερο παγκόσμιο καταναλωτή πετρελαίου και οι εισαγωγές της ανέρχονται στο 80%. Μόνο η Δανία, η Ρουμανία, η Ιταλία και το Ηνωμένο Βασίλειο έχουν αποθέματα πετρελαίου που όμως όλο και λιγοστεύουν όπως και στη Βόρειο θάλασσα. Μέσα από ένα δίκτυο αγωγών το πετρέλαιο προμηθεύεται σε ποσοστό 25% από την Ρωσία και 22% από τη Νορβηγία, ενώ με πετρελαιοφόρα από τη Μέση Ανατολή σε ποσοστό 24% και 21% από την Αφρική¹². Το φυσικό αέριο της Ευρώπης προέρχεται από τα κοιτάσματα της Ρωσίας, του Αζερμπαϊτζάν, της Μέσης Ανατολής, αλλά κι της Βόρειας θάλασσας και της Αφρικής. Το δίκτυο διανομής στο εσωτερικό της Ευρώπης είναι πολύ πυκνό και το κόστος κατασκευής του αναμένεται έως το 2030 να φτάσει τα 90 έως 165 δισεκατομμύρια¹³. Η πυρηνική ενέργεια για το διάστημα 1995 έως 2005 αυξήθηκε σε ποσοστό 25% στην Ευρώπη και για πολλές της χώρες, όπως Ουγγαρία, Σλοβακία αποτέλεσε κύρια πηγή ηλεκτρικής ενέργειας¹⁴, ενώ οι εισαγωγές σε λιθάνθρακα γίνονται από Ρωσία και Κολομβία¹⁵.

4.2. Το ενεργειακό πρόβλημα της Ελλάδας

Οι εκάστοτε απαιτήσεις της εθνικής οικονομίας, η ανάπτυξη συγκεκριμένων κλάδων, οι καταναλωτικές συνήθειες του πληθυσμού, αλλά και οι υιοθετημένες πολιτικές της Ευρώπης για το περιβάλλον και την ενέργεια διαμορφώνουν από τη δεκαετία του 1990 το ενεργειακό σύστημα της Ελλάδας¹⁶. Το Υπουργείο Περιβάλλοντος και Ενέργειας αναφέρει ότι το 2016 η ακαθάριστη κατανάλωση ενέργειας στην Ελλάδα ανέρχεται στο 15,3% ποσοστό που ισοδυναμεί με αύξηση της τάξης του 50% σε σύγκριση με το 2010. Ο τομέας των μεταφορών καταγράφει τα μεγαλύτερα ποσοστά τελικής κατανάλωσης στην Ελλάδα το διάστημα 1990 – 2018. Ενδεικτικά το 2015 αποτελεί τον μεγαλύτερο τομέα κατανάλωσης ενέργειας και αντιπροσωπεύει το 39,9% της συνολικής κατανάλωσης ενέργειας (κατά 33,1% πάνω από τον μέσο όρο της Ευρωπαϊκής Ένωσης). Ακολουθεί ο οικιακός τομέας με ποσοστό 26,7%

11 Ευρωπαϊκή Επιτροπή COM (2011). *Χάρτης πορείας για τη μετάβαση σε μια ανταγωνιστική οικονομία χαμηλών επιπέδων ανθρακούχων εκπομπών το 2050*, Βρυξέλλες, 8.3.2011. Στο: http://europa.eu/legislation_summaries/energy/index_el.htm.

12 ΒάναΧ., Κρεμυζάς, Α. (2011). *Ανάπτυξη Εργαλείου και Αξιολόγηση Δεικτών για την Ενεργειακή Κατάσταση των Χωρών της Ευρώπης*. Διπλωματική εργασία, Ε.Μ.Π, Τμήμα Ηλεκτρολόγων Μηχανικών και Μηχανικών Η/Υ 13 ΚήφαςΣ. (2015). *Τεχνολογία Πετρελαίου και Μεταφορά, Διανομή, Αποθήκευση Φυσικού*. Εργαστήριο Τεχνολογίας Καυσίμων Και Λιπαντικών ΕΜΠ.

14 ESA (2011). *Annual Report 2011*. At: https://www.esa.int/About_Us/ESA_Publications/ESA_Publications_Annual_Report/ESA_Annual_Report_2011

15 European Commission (2011). *Energy Roadmap 2050, Impact Assessment and Scenario Analyses* (2011). At: http://ec.europa.eu/energy/energy2020/roadmap/doc/roadmap2050_ia_2_0120430_en.pdf

16 IENE (2019). *Ο Ελληνικός ενεργειακός τομέας, Ετήσια Έκθεση*

της συνολικής κατανάλωσης για το 2015 (κατά 25,4% πάνω από τον μέσο όρο της Ευρωπαϊκής Ένωσης). Ενώ ο βιομηχανικός τομέας καταλαμβάνει το 19% για το έτος 2015 (μόνο κατά 6% πιο πάνω από το μέσο όρο της Ευρωπαϊκής Ένωσης)¹⁷.

Η τελική κατανάλωση ενέργειας στηρίζεται σε ρυπογόνα συμβατικά καύσιμα. Ο λιγνίτης αποτελεί έως και σήμερα ένα βασικό εγχώριο καύσιμο με μεγάλες όμως περιβαλλοντικές επιπτώσεις. Το φυσικό αέριο ενώ έχει αρχίσει να διεισδύει σημαντικά τα τελευταία χρόνια στον ελληνικό χώρο εξακολουθεί να αποτελεί ένα μικρό μέρος της τελικής κατανάλωσης και να απέχει σημαντικά από τον Ευρωπαϊκό μέσο όρο. Οι ανανεώσιμες πηγές ενέργειας εμφανίζουν σημαντική αύξηση μέσα από την υιοθέτηση αυστηρών πολιτικών μέτρων, απαιτούν όμως βελτίωση στο θεσμικό τους πλαίσιο και τις υποδομές τους τόσο σε πρόσβαση, όσο και σε σύνδεση και διασφάλιση ασφαλούς λειτουργίας¹⁸.

4.3. Οι κινητήριες δυνάμεις που συντελούν στην όξυνση της ενεργειακής κρίση

Μεγάλη ανάπτυξη και εντυπωσιακές αλλαγές έχουν σημειωθεί στη σημερινή εποχή. Ο πληθυσμός της γης αυξάνεται με αλματώδη βήματα. Ενδεικτικά το 1800 ο πληθυσμός ανέρχονταν στα 905 εκατομμύρια, το 1900 στα 1608 εκατομμύρια, το 2000 στα 6.063 εκατομμύρια, ενώ το 2050 προβλέπεται να φτάσει στα 10.678 εκατομμύρια¹⁹. Παράλληλα η οικονομική τους δραστηριότητα αυξάνεται με ραγδαίους ρυθμούς και αναμένεται στο επόμενο μισό του αιώνα να σημειώσει αύξηση πέντε έως δέκα φορές παραπάνω. Ενώ η βιομηχανική παραγωγή από το 1950 έως σήμερα κατέγραψε αύξηση πάνω από σαράντα φορές. Η ανάπτυξη της τεχνολογίας παρείχε μια ευκαιρία επιβράδυνσης στην κατανάλωση των πρωτογενών πηγών ενέργειας και την ανάπτυξη νέων μορφών ενέργειας πιο φιλικές προς τον άνθρωπο και το περιβάλλον.

Η υποβάθμιση των εδαφών, η ρύπανση της ατμόσφαιρας²⁰, η έλλειψη και η υποβάθμιση της ποιότητας του νερού, η αλλοίωση του φυσικού τοπίου²¹, αποτελούν μερικά από τα προβλήματα- οικολογικής πίεσης που καλείται

17 European Commission (2017^b), Key figures on Europe, Statistics Illustrated, European Union, Luxembourg. At: <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/3217494/8309812/KS-EI-17-001-EN-N.pdf/b7df53f5-4faf-48a6-aca1-c650d40c9239>

18 Eurostat - European Commission (2017), Key figures on Europe, Statistics Illustrated, European Union, Luxembourg. At: <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/3217494/8309812/KS-EI-17-001-EN-N.pdf/b7df53f5-4faf-48a6-aca1-c650d40c9239>

19 Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2020), Έκθεση της επιτροπής προς το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, την Ευρωπαϊκή οικονομική και κοινωνική επιτροπή και την επιτροπή των περιφερειών σχετικά με τις επιπτώσεις της δημογραφικής αλλαγής. Στο: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52020DC0241&from=EN> (Προσπελάστηκε στις 17/6/2020)

20 IEA (2018), Global Energy & CO2 Status Report 2017 At: <https://www.connaissancedesenergies.org/sites/default/files/pdf-actualites/geco2017.pdf> (Published at 21/3/2018)

21 Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2006^b), Το έβδομο πρόγραμμα-πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (2007-2013), Βρυξέλλες. Στο: http://europa.eu/legislation_summaries/energy/index_el.htm.

ο σημερινός άνθρωπος να αντιμετωπίσει και οδηγούν σε μια απότομη αλληλεξάρτηση των εθνών τόσο σε οικολογικό όσο και σε οικονομικό επίπεδο και απαιτούν μια άμεση προσαρμογή²². Η υποβάθμιση της ξηράς δημιουργεί караβάνια περιβαλλοντικών προσφύγων που μετακινούνται πέρα από τα εθνικά τους σύνορα²³. Η αποψίλωση των δασών στην Ασία και τη Λατινική Αμερική²⁴ συμβάλλει στην εμφάνιση περισσότερων και εντονότερων πλημμυρικών φαινομένων, ενώ η όξινη βροχή και το πυρηνικό νέφος περνούν τα σύνορα της Ευρώπης²⁵. Είναι πλέον καταστάσεις που συναντιούνται σε παγκόσμιο επίπεδο.

Σημαντικά χρηματικά ποσά σπαταλούνται από μικρούς περιβαλλοντικούς λογαριασμούς, ένας δανεισμός από το περιβαλλοντικό κεφάλαιο των μελλοντικών γενεών χωρίς καμία πρόθεση ή κίνηση αποπληρωμής του, με μόνο ένα μικρό σημερινό ίσως κέρδος. Οι επόμενες όμως γενιές είναι αυτές που καλούνται να αντιμετωπίσουν τις επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής²⁶.

4.4. Κοινωνικό – οικονομικές και περιβαλλοντικές ανισότητες που γεννά η ενεργειακή κρίση

Οι κοινωνικές, οικονομικές και περιβαλλοντικές ανισότητες που επικρατούν σε μια χώρα μπορούν να χαρτογραφηθούν μέσα από την χρήση μιας σειράς δεικτών. Η συνολική παραγωγή μιας οικονομίας εκφράζεται από το Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν (ΑΕΠ) και υπολογίζεται από το άθροισμα των πρωτογενών εισοδημάτων (μισθών, μισθωμάτων, τόκων και κερδών) που διανέμονται σε κάθε κάτοικο. Στην Ευρώπη των 28 χωρών από 25% που εμφανίζεται το 2009 η τιμή του ανέρχεται περίπου στο 28,7% το 2019. Οι χώρες με το υψηλότερο κατά κεφαλή εισόδημα στην Ευρώπη για το έτος 2018 είναι το Λουξεμβούργο, η Σουηδία και η Νορβηγία, σε αντίθεση με την Σερβία και την Βουλγαρία που έχουν αρκετά χαμηλό²⁷. Ενώ η εισοδηματική ανισότητα μετρείται μέσα από το συντελεστή Gini με τη Βουλγαρία, τη Λιθουανία, τη Λετονία και τη Ρουμανία να εμφανίζουν τα υψηλότερα επίπεδα εισοδηματικής ανισότητας στην Ευρωπαϊκή Ένωση για το έτος 2018²⁸. Μια

22 WCED (1987), Our common future (The Brundtland report), World Commission on Environment and Development, Oxford: University Press

23 Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο (2009), Μετακινήσεις πληθυσμών λόγω των επιπτώσεων των κλιματικών αλλαγών. Στο: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/E-7-2009-5520_EL.html#def1 (Προσπελάστηκε στις 14/1/2011)

24 ESA (2015), Βλάβση στη Λατινική Αμερική. Στο: https://www.esa.int/SPECIALS/Eduspace_Earth_GR/SEMSNATWTH_0.html

25 Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο (2021), Διάσκεψη των Συμβαλλομένων Μερών (COP26) Ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου σχετικά με τη στρατηγική της Ευρωπαϊκής Ένωσης στη Διάσκεψη της Γλασκώβη για την αλλαγή του κλίματος. Στο: <https://ukcop26.org/wp-content/uploads/2021/11/COP26-Presidency-Outcomes-The-Climat-Pact.pdf>

26 WCED (1987b), The global Challenge. In Brundtland Report, Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future. Oxford: University Press, p.p. 11-18

27 Eurostat (2021), At: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/main/data/browse-statistics-by-theme>

28 Eurostat - European Commission (2020). "Europe 2020" Strategy. At: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Europe_2020_headline_indicators

έντονα άνιση κατανομή εισοδήματος εμφανίζεται στην Ευρώπη των 28 χωρών την περίοδο της οικονομικής κρίσης 2009 -2013 (περίπου 5%) και από το 2014 έως και το 2018 μια σταδιακή εξομάλυνση (περίπου στο 5,1%) διανύοντας βέβαια και έτη με πολύ υψηλές τιμές όπως το 2015 με ποσοστό στα 5,2%²⁹.

Οι τιμές του ηλεκτρικού ρεύματος ή του φυσικού αερίου για τους οικιακούς και μη καταναλωτές αποτελεί ένα ακόμα δείκτη της κοινωνικό- οικονομικής κατάστασης μιας χώρας. Η ενέργεια και η θερμότητα που καταναλώνει κάθε πολίτης στο σπίτι του εκτός από την ενέργεια για τη μεταφορά του, αλλά και η δυσκολία που αντιμετωπίζει να διατηρήσει το σπίτι του ζεστό εξαιτίας της οικονομικής του κατάστασης αποτελεί ένα ακόμα στοιχείο³⁰. Οι μακροχρόνια άνεργοι ανά φύλο και το ποσοστό του οικονομικά ενεργού πληθυσμού, αλλά και αυτού που δεν μπορεί να ανταπεξέλθει στις βασικές του ανάγκες και κινδυνεύει από την φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό αποτελούν κομμάτια του πάζλ της υπάρχουσας ανισότητας³¹. Στην Ευρώπη των 28 χωρών το 21,9% του συνόλου του πληθυσμού για το 2020 κινδυνεύει από φτώχεια ή κοινωνικό αποκλεισμό, με τις γυναίκες, τα άτομα ηλικίας κάτω από 18 έτη ή πάνω από τα 65 έτη να καταλαμβάνουν τα μεγαλύτερα ποσοστά³².

Τα επίπεδα μόρφωσης ενός πληθυσμού, αλλά και της πρόωρης αποχώρησης από την εκπαίδευση και την κατάρτιση με τα αγόρια να αφήνουν το σχολείο για να εργαστούν³³ απεικονίζει τις κοινωνικοοικονομικές ανισότητες που καθιστά ιδιαίτερα ευάλωτα τα άτομα στη φτώχεια, στα προβλήματα υγείας και στην έλλειψη ενημέρωσης για θέματα που αφορούν τη ζωή και το μέλλον τους. Ενώ οι χιλιάδες τόνοι αερίων του θερμοκηπίου που εκλύονται από τον ενεργειακό τομέα, η ποιότητα του αέρα κάθε περιοχής³⁴, τα ποσοστά του νερού που αντλούνται για την παραγωγή ενέργειας, αλλά και για ψύξη μηχανημάτων σε συνδυασμό με τα ποσοστά των ετών υγιούς ζωής που χάνονται από κατοίκους μιας περιοχής εξαιτίας της ατμοσφαιρικής ρύπανσης³⁵ αποτελούν δείκτες της περιβαλλοντικής, αλλά και κοινωνικής ανισότητας.

4.5. Η συμβολή της αειφόρου ανάπτυξης στην περιστολή των κοινωνικό – οικονομικών και περιβαλλοντικών ανισοτήτων

Η επίτευξη ισορροπίας ανάμεσα στο περιβάλλον, την κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη με την εφαρμογή πολιτικών αειφόρου ανάπτυξης μπορεί να οδηγήσει

29 Eurostat (2021), At: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/main/data/browse-statistics-by-theme>

30 Eurostat (2021), At: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/main/data/browse-statistics-by-theme>

31 Eurostat (2021), At: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/main/data/browse-statistics-by-theme>

32 Eurostat - European Commission (2020), “Europe 2020” Strategy. At: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/income-and-living-conditions/data/database>

33 Eurostat (2021), At: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/main/data/browse-statistics-by-theme>

34 ΕΟΠ (2018), Στο: <https://www.statistics.gr/documents/20181/ae43b7a-7715-aac8-52a6-345745d7cb9a> (Προσπελάστηκε στις 30/9/2020)

35 Π.Ο.Υ. (2014), Ρύπανση και Υγεία των Οικιακών Αέρα, φυλλάδιο αριθ. 292

μια χώρα ή μια πόλη στην αειφορία^{36,37}. Για παράδειγμα μια «αειφόρος πόλη» καταναλώνει μικρότερα ποσά ενέργειας μέσα από τις μονώσεις των κτιρίων, την σωστή διαχείριση του κλιματισμού, την ορθή επιλογή της χρήσης των υλικών που καλύπτουν τις επιφάνειες τους (τζάμια). Η υιοθέτηση του μοντέλου των τριών «Μείωση – Επαναχρησιμοποίηση – Ανακύκλωση» που προτρέπει στη μείωση της χρήσης των πρώτων υλών και στην επαναχρησιμοποίηση ή την ανακύκλωση τους μπορεί να οδηγήσει σε μια περιβαλλοντική αειφορία των πόλεων με οικονομικά, περιβαλλοντικά και κοινωνικά οφέλη³⁸. Με την εμφάνιση νέων θέσεων εργασίας, για μακροχρόνιους άνεργους, νέους, γυναίκες, εξειδικευμένους επιστήμονες, αλλά και για απλούς εργατές³⁹. Με την υιοθέτηση σε διάφορες οικονομικές δραστηριότητες νέων εξελιγμένων μεθόδων παραγωγής και κατανάλωσης, ώστε να μην επιδρούν αρνητικά στην ποιότητα του φυσικού περιβάλλοντος⁴⁰.

Μια βασική παράμετρος της κοινωνικής αειφορίας αποτελεί ο πληθυσμός μιας περιοχής. Κάθε περιοχή έχει ένα ανώτερο ανεκτό πληθυσμιακό όριο και απαιτείται έλεγχός της⁴¹. Η αύξηση του μπορεί να ασκήσει μεγάλη πίεση στο φυσικό κεφάλαιο με τη χρήση της γης και την κατανάλωση των φυσικών πόρων⁴², ενώ η οικονομική και περιβαλλοντική ισορροπία διαταράσσεται⁴³. Η προσέλευση ενός μεγάλου αριθμού τουριστών μπορεί να λειτουργήσει μονόπλευρα ενισχύοντας την οικονομική ανάπτυξη και αποδυναμώνοντας το φυσικό περιβάλλον της περιοχής. Για να λειτουργήσουν οι τουριστικές δραστηριότητες κοινωνικά αειφόρα απαιτείται σεβασμός προς το φυσικό περιβάλλον και προς τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της περιοχής. Παράλληλα να υπάρξει προστασία των φυσικών αποθεμάτων, ώστε να συνεχίσουν να υπάρχουν και να καλύπτονται οι οικονομικές, κοινωνικές και αισθητικές ανάγκες των μόνιμων κατοίκων⁴⁴. Ο σωστός σχεδιασμός των μέσων μαζικής μεταφοράς και λειτουργίας τους μπορεί να συμβάλλει ουσιαστικά στην επίτευξη της αειφορίας της περιοχής⁴⁵.

36 Williams P. M.(2002), Community strategies: Mainstreaming sustainable development and strategic planning? Sustainable Development, 10,p.p. 185-205

37 Giddings B., Hopwood B., O' Brien G. (2002),Environment economy and society: Fitting them together in to Sustainable Development, 10, p.p. 187-196

38 Blassingame L. (1998).Sustainable cities: Oxymoron, utopia or inevitability? The Social Science Journal, 35, p.p. 1-13

39 Bergstrom O., Dobers P. (2000), Organizing sustainable development: From diffusion to translation Sustainable Development, 8, p.p. 167-179

40 Noorman K. J., Kamminga K. J. (1998), Reducing residential energy use a sustainable future:Fossil fuel taxation as a tool to reduce the indirect energy demand and related CO₂, emissions of Dutch households Sustainable Development, 6, p.p. 143-153

41 Hediger W. (1997), Towards an ecological economics of sustainable development Sustainable Development, 5, p.p. 101-109

42 Hediger W. (2000), Sustainable development and social welfare, Ecological Economics, 32, p.p. 481-492

43 Mezher T. (1997), Sustainable development strategies for Labanon Sustainable Development, 5, p.p. 55- 64

44 Eligh J., Welford R., Ytterhus B. (2002), The production of sustainable tourism: Concepts and examples from Norway Sustainable Development, 10, p.p.223-234

Environment Agency (2007), Addressing Environmental Inequalities: flood risk, Environment Agency, Bristol

45 Ryan S., Throgmorton J. (2003), Sustainable transportation and land development on the periphery: Case study of Freiburg, Germany and Chula Vista, California, Transportation Research Part D, 8, p.p. 37-52

Το περιβάλλον και η προστασία του είναι ένα θέμα που απασχολεί την παγκόσμια κοινότητα και κατέχει πρωταρχική σημασία για τον πλανήτη. Σε συνδυασμό με την ολοένα και μεγαλύτερη ενημέρωση των καταναλωτών και των κυβερνήσεων, αλλά και με την ανάπτυξη των τεχνολογιών σημειώνεται προώθηση της παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας από Ανανεώσιμες Πηγές Ενέργειας (Α.Π.Ε.)⁴⁶. Η βελτίωση και η ενίσχυση της τεχνο-οικονομικής ενεργειακής υποδομής τόσο στο σύστημα μεταφοράς, όσο και στο δίκτυο διανομής είναι σημαντική ώστε να αντιμετωπιστούν τα φαινόμενα κορεσμού που εμποδίζουν την ανάπτυξη των μονάδων Α.Π.Ε. σε συγκεκριμένες περιοχές. Η ανάπτυξη νέων χρηματοδοτικών μοντέλων μπορεί να συμβάλει στην ταχεία ανάπτυξη των συγκεκριμένων υποδομών και στην μείωση των χρονικών καθυστερήσεων εξαιτίας της πολυπλοκότητας στην διαχείρισή τους, αλλά και στην επέμβαση εξωγενών παραγόντων.

Στην Ελλάδα οι συνολικές επενδύσεις στο τομέα της ηλεκτροπαραγωγής από Α.Π.Ε. θα επιφέρουν κέρδος κατά την λειτουργία τους σε επίπεδο εγχώριας προστιθέμενης αξίας για τα επόμενα δέκα χρόνια πάνω από 11 δις ευρώ. Παράλληλα θα δημιουργηθούν πάνω από 30 χιλιάδες νέες θέσεις εργασίας πλήρους απασχόλησης για τα επόμενα 25 έτη⁴⁷. Απαιτείται βέβαια διασφάλιση της προστασίας της βιοποικιλότητας και της αλιείας των περιοχών και γενικότερα του περιβάλλοντος.

Η Ευρώπη εξαιτίας των ενεργειακών, πολιτικών και οικονομικών κρίσεων που αντιμετώπισε τον εικοστό αιώνα δημιούργησε συμπράξεις πολιτών και τοπικών φορέων στα θέματα ενέργειας. Οι ενεργειακές αυτές κοινότητες που δημιουργήθηκαν αποσκοπούν στην προώθηση της καινοτομίας στον ενεργειακό τομέα, την αντιμετώπιση της ενεργειακής ένδειας και την παραγωγή της ενεργειακής αιφορίας. Την ενίσχυση της ενεργειακής αυτάρκειας και ασφάλειας σε νησιωτικές περιοχές, καθώς και την βελτίωση της ενεργειακής αποδοτικότητας στην τελική χρήση σε επίπεδο τοπικό και περιφερειακό⁴⁸. Στην Ελλάδα η σύσταση και η λειτουργία των ενεργειακών κοινοτήτων πραγματοποιήθηκε μέσω του νόμου 4513/2018 και αποτέλεσε μια ολοκληρωμένη θεσμική παρέμβαση για την προώθηση της κοινωνικής και αλληλέγγυας οικονομίας στον ενεργειακό τομέα και την προαγωγή της αιφορικής ενέργειας⁴⁹.

Οι ενεργειακές κοινότητες μπορούν δυνητικά να συμμετέχουν ή να διαχειρίζονται προγράμματα χρηματοδοτούμενα από εθνικούς ή ευρωπαϊκούς

---

46 European Commission (2005), Sustainable development indicators to monitor the implementation of the EU sustainable development strategy, Communication from Mr. Almunia to the Members of the Commission. SEC (2005) 161 final European Commission (2011), Energy Roadmap 2050, Impact Assessment and Scenario Analyses (2011). At: http://ec.europa.eu/energy/energy2020/roadmap/doc/roadmap2050_ia_20120430_en.pdf

47 Υ.Π.Ε.Κ.Ε. (2019), Εθνικό σχέδιο για την ενέργεια και το κλίμα. Στο: https://www.depa.gr/wp-content/uploads/2020/02/esek_ian.-2019.pdf (Προσπελάστηκε στις 21/1/2019)

48 Μανιάτης Α. (2020), Οι ενεργειακές κοινότητες. Στο: <https://www.ethemis.gr> (Προσπελάστηκε στις 26/2/2020)

49 Κουτσοπούλου Τ. (2017), *Οι ενεργειακές κοινότητες στην Ελλάδα: Νομικό πλαίσιο και προοπτική ανάπτυξης*, Ενέργεια και Δίκαιο, 26, σ.σ. 74-81

πόρους. Να παρέχουν συμβουλές στα μέλη τους για συμμετοχή ή διαχείριση χρηματοδοτούμενων προγραμμάτων. Να παρέχουν ενεργειακές υπηρεσίες, αλλά και ενημέρωση, εκπαίδευση και ευαισθητοποίηση σε τοπικό ή περιφερειακό επίπεδο για θέματα ενεργειακής αειφορίας. Μπορούν να αναλάβουν δράσεις για την αντιμετώπιση της ενεργειακής ένδειας σε ευάλωτες ομάδες πολιτών, ανεξάρτητα εάν είναι μέλη ή μη της κοινότητας, όπως ενεργειακή αναβάθμιση κατοικιών ή εφαρμογή μέτρων που συμβάλλουν στην μείωση της κατανάλωσης ενέργειας των κατοικιών τους⁵⁰.

5. Συμπεράσματα

Η παγκόσμια κοινότητα άρχισε να συνειδητοποιεί την ενεργειακή κατάσταση και τα αναδυόμενα προβλήματα της τόσο για τον άνθρωπο, όσο και για το περιβάλλον. Καταβάλλει προσπάθεια εφαρμογής μιας κοινής πολιτικής και σχεδιασμού που αποσκοπεί στην μείωση της κατανάλωσης ενέργειας και των ενεργειακών αποθεμάτων. Η αύξηση του πληθυσμού, η έλλειψη ενημέρωσης, το ανεπαρκές σύστημα παραγωγής και μεταφοράς της ενέργειας σε συνδυασμό με την χρήση ενός πλήθους τεχνολογιών μεγιστοποιούν όμως την κατανάλωση και την χρήση των αποθεμάτων.

Η ανθρώπινη ζωή και υγεία τίθεται σε κίνδυνο μέσα από τις έντονες κλιματικές αλλαγές και τα υψηλά ποσοστά ατμοσφαιρικής ρύπανσης. Γεγονός που οδηγεί τα κράτη στη θέσπιση μιας σειράς μέτρων. Τις αναπτυσσόμενες χώρες να δεσμεύονται στην μείωση των εκπομπών και στην παροχή βοήθειας, οικονομικής και τεχνολογικής προς τα υποανάπτυξη κράτη. Οι ευρωπαϊκές χώρες εμφανίζουν μείωση των αέριων εκπομπών του θερμοκηπίου με την εφαρμογή διαφόρων περιβαλλοντικών πολιτικών τόσο για την ενέργεια, όσο και για το κλίμα.

Ο χωροταξικός σχεδιασμός, η διαχείριση της οδικής κυκλοφορίας με μείωση ρύπων και θορύβου, η βελτίωση των κρατικών μηχανισμών στην αντιμετώπιση ακραίων καιρικών φαινομένων, η συντονισμένη Ευρωπαϊκή δράση στις διεθνείς σχέσεις, η προώθηση της τεχνολογικής καινοτομίας και η διεύθυνση των ανανεώσιμων πηγών ενέργειας αποτελούν μερικές από τις κινήσεις που συντελούνται στη μείωση της ατμοσφαιρικής ρύπανσης αλλά και στη βελτίωση των συνθηκών ζωής των κατοίκων μιας περιοχής.

Στο σχεδιασμό μιας περιβαλλοντικής πολιτικής απαιτείται να συμπεριληφθούν οι ευάλωτες κοινωνικές ομάδες κάθε περιοχής που εκτίθενται σε υψηλού ποσοστού περιβαλλοντικούς κινδύνους. Δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως φιλική προς το περιβάλλον μια πολιτική που δεν λαμβάνει υπόψη το κοινωνικοοικονομικό επίπεδο κάθε περιοχής και κατά συνέπεια την τρωτότητα του πληθυσμού της απέναντι στην κλιματική αλλαγή. Μια τέτοια πολιτική

---

50 Μανιάτης Α. (2020), Οι ενεργειακές κοινότητες. Στο: <https://www.ethemis.gr> (Προσπελάστηκε στις 26/2/ 2020)

Παραπομπή: Βούλγαρη, Β. (2022), Η συμβολή της βιώσιμης ανάπτυξης στην περιστολή των κοινωνικοοικονομικών και περιβαλλοντικών επιπτώσεων που αναδύονται από την ενεργειακή κρίση, *Πολιτικές και Κοινωνικές Επιστήμες*, τχ. 15/2022, σ.σ. 19-34. Στο: <http://politika.inpatra.gr>

ενδεχομένως να αυξήσει τις υπάρχουσες κοινωνικές και πολιτικές ανισότητες και να θέσει σε κίνδυνο τον πληθυσμό της.

Η προσαρμογή των δεικτών της αειφορίας στις συνθήκες της κάθε περιοχής, μπορούν να αποτελέσουν ένα σημαντικό εργαλείο της πολιτικής ηγεσίας για την λήψη αποφάσεων και σχεδιασμού. Απεικονίζουν την υπάρχουσα κατάσταση μια περιοχής σε σχέση με την παγκόσμια, τα προβλήματα της σε σχέση με τις λύσεις που υπάρχουν, αλλά και τις εισροές της σε σχέση με τις εκροές της. Απαιτείται βέβαια η σωστή στοχοθεσία, η σφαιρική κάλυψη, οι μακροχρόνιες παράμετροι και η ποσοτική τους μέτρηση. Η υιοθέτηση των αρχών της αειφορίας μπορεί να είναι επιθυμητή, αλλά σε αρκετές περιπτώσεις δύσκολο να πραγματοποιηθεί και προβάλλει ως ουτοπική. Απαιτείται η συνεχής προσπάθεια του απλού πολίτη που βρίσκεται στο επίκεντρο των δράσεων και κινητοποιεί το σύνολο για την εξάλειψη της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού. Ενεργοποιεί οικονομικούς μηχανισμούς που στηρίζουν τις σχεδιασμένες κινήσεις, παροτρύνει στη λήψη προληπτικών μέτρων και καλλιεργεί τον σεβασμό προς τον άνθρωπο και το περιβάλλον.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Βάνα Χ., Κρεμυζάς, Α. (2011), *Ανάπτυξη Εργαλείου και Αξιολόγηση Δεικτών για την Ενεργειακή Κατάσταση των Χωρών της Ευρώπης*. Διπλωματική εργασία, Ε.Μ.Π, Τμήμα Ηλεκτρολόγων Μηχανικών και Μηχανικών Η/Υ
- Δαμιανάκης Κ., Σφακιανάκη Β. (2013), *Ενεργειακή Δημοκρατία και Ανεργή Δημοκρατία*. Στο: https://rosalux.gr/sites/default/files/energeiaki_dimokratia_-_roza_loyxempoyrgk.pdf (Προσπελάστηκε στις 15/10/2013)
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή. (2006^b), Το έβδομο πρόγραμμα-πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (2007-2013), Βρυξέλλες. Στο: http://europa.eu/legislation_summaries/energy/index_el.htm.
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή COM (2011), *Χάρτης πορείας για τη μετάβαση σε μια ανταγωνιστική οικονομία χαμηλών επιπέδων ανθρακούχων εκπομπών το 2050*, Βρυξέλλες, 8.3.201. Στο: http://europa.eu/legislation_summaries/energy/index_el.htm.
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2020), Έκθεση της επιτροπής προς το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, την Ευρωπαϊκή οικονομική και κοινωνική επιτροπή και την επιτροπή των περιφερειών σχετικά με τις επιπτώσεις της δημογραφικής αλλαγής. Στο: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52020DC0241&from=EN> (Προσπελάστηκε στις 17/6/2020)
- Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο (2009), *Μετακινήσεις πληθυσμών λόγω των επιπτώσεων των κλιματικών αλλαγών*. Στο: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/E-7-2009-5520_EL.html#def1 (Προσπελάστηκε στις 14/1/2011)

- Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο (2021), Διάσκεψη των Συμβαλλομένων Μερών (COP26)Ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου σχετικά με τη στρατηγική της Ευρωπαϊκής Ένωσης στη Διάσκεψη της Γλασκώβη για την αλλαγή του κλίματος. Στο: <https://ukcop26.org/wp-content/uploads/2021/11/COP26-Presidency-Outcomes-The-Climate-Pact.pdf>
- ΕΟΠ (2018). Στο: <https://www.statistics.gr/documents/20181/aef43b7a-7715-aac8-52a6-345745d7cb9a> (Προσπελάστηκε στις 30/9/2020)
- ESA (2015), Βλάστηση στη Λατινική Αμερική. Στο: https://www.esa.int/SPECIALS/Eduspace_Earth_GR/SEMSNATWT1H_0.html
- IENE(2019), Ο Ελληνικός ενεργειακός τομέας, Ετήσια Έκθεση
- Κήφας Σ. (2015), Τεχνολογία Πετρελαίου και. Μεταφορά, Διανομή, Αποθήκευση Φυσικού. Εργαστήριο Τεχνολογίας Καυσίμων και Λιπαντικών ΕΜΠ.
- Κοδοσάκη Δ.(1992), Διαχείριση φυσικών πόρων, Αθήνα: Σταμούλης Α.Ε.
- Κουτσοπούλου Τ. (2017), *Οι ενεργειακές κοινότητες στην Ελλάδα: Νομικό πλαίσιο και προοπτική ανάπτυξης*, Ενέργεια και Δίκαιο, 26, σ.σ.74-81
- Κουτσούκης Κ. (1999), Η πολιτική ανάπτυξη, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήσης, σ. 309
- Μανιάτης Α. (2020), Οι ενεργειακές κοινότητες. Στο:<https://www.ethemis.gr> (Προσπελάστηκε στις 26/2/2020)
- Π.Ο.Υ. (2014), Ρύπανση και Υγεία των Οικιακών Αέρα, φυλ. αριθ. 292
- Παπαδόπουλος Μ. Α. (2002),*Οικονομική Ανάλυση Ενεργειακών Συστημάτων*, Α.Π.Θ., Πολυτεχνική Σχολή, Τμήμα Μηχανολόγων Μηχανικών
- Ρόκος Δ. (2003), Το τέλος του πανεπιστημίου ή το πανεπιστήμιο στην εποχή της Λευκής Βίβλου Ουτοπία, 24, σ.σ. 107 - 127
- Τσάρτας Π. (1996), Αειφορική ανάπτυξη και τουρισμός: Προβληματισμοί και προτάσεις για έναν διαφορετικό τύπο τουριστικής ανάπτυξης. Στο: Κ. Λάσκαρις (επικ.), Sustainable Development θεωρητικές προσεγγίσεις μιας κρίσιμης έννοιας, Αθήνα: Παπασωτηρίου, σ.σ.135-176
- Υ.ΠΕ.Κ.Ε. (2019), Εθνικό σχέδιο για την ενέργεια και το κλίμα. Στο:https://www.depa.gr/wp-content/uploads/2020/02/esek_ian.-2019.pdf (Προσπελάστηκε στις 21/ 1/2019)

Ξενόγλωσση

- Bergstrom, O., Dobers, P. (2000), Organizing sustainable development: From diffusion to translation Sustainable Development, 8, p.p.167-179
- Blassingame L. (1998), Sustainable cities: Oxymoron, utopia or inevitability? The Social Science Journal, 35, p.p. 1-13
- Blowers A. (1993), The time for change, At: A. Blowers (ed.), Planning for a sustainable development town and country planning association, London: Earthscan Publication, p.p. 1-18

- Eligh J., Welford R., Ytterhus B. (2002). The production of sustainable tourism: Concepts and examples from Norway Sustainable Development, 10, p.p.223-234
- Environment Agency (2007), Addressing Environmental Inequalities: flood risk, Environment Agency, Bristol
- ESA (2011), Annual Report 2011. At: https://www.esa.int/About_Us/ESA_Publications/ESA_Publications_Annual_Report/ESA_Annual_Report_2011
- European Commission (2005), Sustainable development indicators to monitor the implementation of the EU sustainable development strategy, Communication from Mr. Almunia to the Members of the Commission. SEC (2005) 161 final European Commission (2017^b), Key figures on Europe, Statistics Illustrated, European Union, Luxembourg. At: <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/3217494/8309812/KS-EI-17-001-EN-N.pdf/b7df53f5-4faf-48a6-aca1-c650d40c9239>
- European Commission (2011), Energy Roadmap 2050, Impact Assessment and Scenario Analyses (2011). At: http://ec.europa.eu/energy/energy2020/roadmap/doc/roadmap2050_ia_2_0120430_en.pdf
- Eurostat - European Commission (2017). Key figures on Europe, Statistics Illustrated, European Union, Luxembourg. At: <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/3217494/8309812/KS-EI-17-001-EN-N.pdf/b7df53f5-4faf-48a6-aca1-c650d40c9239>
- Eurostat - European Commission (2020), “Europe 2020” Strategy. At: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Europe_2020_headline_indicators
- Eurostat (2021), At: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/main/data/browse-statistics-by-theme>
- Ghai D., Vivian J. (1992), Grassroots environmental action. People’s participation in sustainable development, London: Routledge
- Giddings B., Hopwood B., O’ Brien G. (2002), Environment economy and society: Fitting them together in to Sustainable Development, 10, p.p.187-196
- Hediger W. (1997). Towards an ecological economics of sustainable development Sustainable Development, 5, p.p.101-109
- Hediger W. (2000), Sustainable development and social welfare, Ecological Economics, 32, p.p. 481-492
- IEA (2018), Global Energy & CO2 Status Report 2017 At: <https://www.connaissancedesenergies.org/sites/default/files/pdf-actualites/geco2017.pdf> (Published at 21/3/2018)
- Mezher T. (1997), Sustainable development strategies for Labanon Sustainable Development, 5, p.p.55- 64
- Noorman K. J., Kamminga K. J. (1998), Reducing residential energy use a sus-

- tainable future:Fossil fuel taxation as a tool to reduce the indirect energy demand and related CO₂, emissions of Dutch households Sustainable Development, 6, p.p. 143-153
- Rifkin J. (2003), The hydrogen economy: the creation of the worldwide energy web and the redistribution of power on earth, TarcherPerigee
- Ryan S., Throgmorton J. (2003), Sustainable transportation and land development on the periphery: Case study of Freiburg, Germany and Chula Vista, California, Transportation Research Part D, 8, p.p.37-52
- WCED (1987), Our common future (The Brundtland report), World Commission on Environment and Development, Oxford: University Press
- WECD (1987^b). The global Challenge. In Brundtland Report, Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future. Oxford: University Press, p.p.11-18
- Williams P. M.(2002), Community strategies: Mainstreaming sustainable development and strategic planning? Sustainable Development, 10, p.p.185-205
- Williams P.M. (2002), Community strategies: Mainstreaming sustainable development and strategic planning? SustainableDevelopment, 10, p.p.197-205

Βιογραφικά στοιχεία συγγραφέα

Η κ. **Βούλγαρη Βαΐα** είναι εκπαιδευτικός της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και υπηρετεί στην εκπαίδευση για 21 έτη, με σπουδές μηχανολόγου. Είναι εκπαιδύτρια ενηλίκων. Κάτοχος δυο μεταπτυχιακών, της ειδικότητας της και στην εκπαίδευση για την αειφορία και το περιβάλλον. Έχει παιδαγωγικές σπουδές, ειδικής αγωγής, καθώς και συμβουλευτικής και επαγγελματικού προσανατολισμού.

Στοιχεία επικοινωνίας: vanavoul@yahoo.gr.

Κωνσταντίνου Ιωσήφ

Η χρήση της ψηφιακής τεχνολογίας από παιδιά προσφύγων στην Ελλάδα. Άτυπη εκπαίδευση και συνύπαρξη με την οικογένεια

Περίληψη

Με βάση την πρόσφατη εθνογραφική μελέτη στη δομή φιλοξενίας του Ελαιώνα Αττικής, το άρθρο επιβεβαιώνει τη χρήση των ψηφιακών εφαρμογών από τους σύριους πρόσφυγες ώστε να έχουν πρόσβαση στην πληροφόρηση, να οργανώσουν τις επόμενες διαδρομές και να βρίσκονται σε επαφή με τις οικογένειές τους. Η ψηφιακή τεχνολογία έχει αλλάξει τον τρόπο με τον οποίο οι διαχωρισμένες οικογένειες διατηρούν σχέσεις από απόσταση, μοιράζοντας εμπειρίες, σχόλια και φωτογραφίες τους. Σε αυτά τα σύνθετα αλλά και διαρκώς μετασχηματιζόμενα συμφραζόμενα, το άρθρο επιχειρεί να θέσει περαιτέρω ερωτήματα αναφορικά με τη χρήση των κινητών τηλεφώνων και των ψηφιακών εφαρμογών από τα παιδιά των προσφύγων ως μέρος μιας «άτυπης» εκπαιδευτικής διαδικασίας, μιας γλωσσικής διεπίδρασης στο πλαίσιο της οικογένειας.

Λέξεις-κλειδιά: Ψηφιακή τεχνολογία, ψηφιακά μέσα, διαχωρισμένες οικογένειες, άτυπη εκπαίδευση, παιδιά προσφύγων

Digital technology use by refugee children in Greece. Informal educational practices and family togetherness.

Abstract

Based on an ethnographic study in Eleonas refugee camp in Athens, the article confirms the digital technology use by a large number of Syrian refugees in order to access information, organize their routes and to be in touch with family members and friends. Digital technology has changed both the way separated families maintain their long-distance relationships and the way users / refugees present themselves online by sharing their experiences, comments and photos. In the context of constantly evolving technology environments, the article aims to raise further questions about smartphones use and digital applications by refugee children as part of an 'informal' educational process, and a language interaction within the family.

Keywords: Digital technology, Syrian families, informal education, refugee children

1. Εισαγωγή

Οι εμπόλεμες συγκρούσεις στη Συρία, από το 2011 μέχρι σήμερα, ανάμεσα στις δυνάμεις του καθεστώτος και όσων αντιτίθενται, αλλά και η εμπλοκή των διεθνών δυνάμεων, έχουν αναγκάσει εκατομμύρια πολιτών να μετακινηθούν κατά μήκος των συνόρων με την Τουρκία και την Ελλάδα με προορισμό την Ευρώπη· κάποιοι άλλοι έχουν καταφύγει σε γειτονικές χώρες, το Λίβανο, την Τουρκία, την Ιορδανία, το Ιράκ και την Αίγυπτο, ενώ μερικοί έχουν εκτοπιστεί στο εσωτερικό της χώρας. Στην Ελλάδα, ο συνολικός αριθμός των προσφύγων που φιλοξενείται στις δομές φιλοξενίας, αλλά και των παιδιών τους μεταβάλλεται, καθώς διαφοροποιείται καθημερινά η καταγραφή τους στους άτυπους ή/και οργανωμένους χώρους υποδοχής.¹ Τα παιδιά των προσφύγων έχουν βιώσει την εμπειρία του πολέμου και του θανάτου αγαπημένων προσώπων, έχουν αισθανθεί τη βίαιη απομάκρυνση από τη χώρα τους, αλλά και την απόρριψη από ανθρώπους στο δρόμο για μια νέα ευκαιρία· έχουν παραμείνει εκτός σχολείου για διάστημα μεγαλύτερο των δύο χρόνων. Σύμφωνα με το περιοδικό TIME, μόνο το 2016, περισσότερα από χίλια παιδιά προσφύγων έχουν γεννηθεί στα κέντρα φιλοξενίας ή σε άτυπους καταυλισμούς στην Ελλάδα.² Ένας περιορισμένος αριθμός των παιδιών αυτών ζουν με τις οικογένειες τους σε διαμερίσματα ή σε χώρους καταλήψεων, ενώ ο μεγαλύτερος αριθμός των προσφύγων παραμένει στις δομές, έχοντας ως βασικό ζητούμενο τη μετεγκατάστασή τους σε άλλη χώρα. Σε αυτό το διαρκώς μεταβαλλόμενο περιβάλλον και παρά τις μεγάλες δυσκολίες γίνεται μια

1 Σύμφωνα με στοιχεία της UNICEF εκτιμά ότι ο αριθμός των παιδιών προσφύγων στην Ελλάδα είναι περίπου στις 20.300. Refugee and Migrant Children in Greece - by Region, UNICEF, 25 March 2017.

2 <http://time.com/finding-home-stories/> (προσπελάστηκε 08/10/2021)

πρώτη προσπάθεια μετάβασης των παιδιών σε μια σταδιακή κανονικότητα σε ένα νέο προορισμό και ένταξής τους σε εκπαιδευτικές δράσεις, σε όλες τις χώρες όπου διαμένουν για μικρό ή μεγαλύτερο διάστημα. Όμως, η σχέση των προσφύγων με την τυπική εκπαίδευση είναι αμφίθυμη, είτε γιατί ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού δεν αποδέχεται την έστω και προσωρινή παραμονή τους στην Ελλάδα, είτε γιατί βρίσκεται σε μία ασταθή μεταβατική φάση προσαρμογής.³ Έτσι, ενώ τα παιδιά αυτά προσπαθούν να κάνουν τα πρώτα τους βήματα σε ένα νέο σχολικό περιβάλλον, οι γονείς τους αντιμετωπίζουν ένα αβέβαιο μέλλον, αναζητώντας ένα «σπίτι» σε έναν κόσμο που είναι όλο και περισσότερο εχθρικός προς τους πρόσφυγες.

Επιπλέον, οι πρόσφυγες μαθητές από τη Συρία, εξαιτίας των συνεχιζόμενων συγκρούσεων στη χώρα τους και των συχνών μετακινήσεων, απέχουν από την εκπαίδευσή τους για δύο ή τρία χρόνια. Έχοντας βιώσει τραυματικές εμπειρίες χάνοντας γονείς, συγγενείς και φίλους, δυσκολεύονται να ενταχθούν στο σχολικό περιβάλλον, να προσαρμοστούν σε νέες συνθήκες και μερικές φορές διαφορετικό τρόπο διδασκαλίας, μακριά από τις δικές τους παραδόσεις. Κατά συνέπεια, η προσαρμογή και ένταξη των παιδιών αυτών και πάλι στο σχολικό περιβάλλον απαιτεί ιδιαίτερη προσοχή, καθώς οφείλουν να μάθουν τη νέα γλώσσα διδασκαλίας και να προσαρμοστούν σε νέα προγράμματα σπουδών, να καλύψουν τα κενά τόσο στις γνωστικές όσο και στις γλωσσικές δεξιότητες που αντιμετωπίζουν.

2. Ερωτήματα της έρευνας - Μεθοδολογία

Με βάση την επιτόπια έρευνα που πραγματοποιήθηκε στη δομή φιλοξενίας προσφύγων του Ελαιώνα Αττικής από τον Φεβρουάριο του 2019 έως τον Φεβρουάριο του 2020 και τις συνεντεύξεις σε βάθος με δέκα (15) γονείς πρόσφυγες από τη Συρία, άντρες και γυναίκες με καλή γνώση της τεχνολογίας, το άρθρο αυτό καταγράφει τη χρήση των ψηφιακών μέσων από τους ανήλικους πρόσφυγες, οι οποίοι είτε έγιναν πρόσφυγες στην παιδική τους ηλικία, είτε γεννήθηκαν πρόσφυγες στην Ελλάδα και διαμένουν στις δομές φιλοξενίας προσφύγων. Συνδυάζοντας θεωρίες των πολιτισμικών σπουδών, των σπουδών επικοινωνίας και της ανθρωπολογίας, η εθνογραφική μελέτη στοχεύει κατά πρώτον να ερευνησει τον τρόπο με τον οποίο οι ψηφιακές τεχνολογίες και συγκεκριμένα τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης (Facebook, Viber, WhatsApp, Messenger, Skype), ως αναπόσπαστο τμήμα της καθημερινότητας, συμβάλλουν στην αντιμετώπιση του παρατεταμένου χωρισμού, ώστε τα παιδιά να επικοινωνούν με τις «συνδεδεμένες» οικογένειες τους που έχουν παραμείνει στην πατρίδα ή είναι διασκορπισμένοι στην Ευρώπη. Ποια είναι η θέση των παιδιών των προσφύγων σε αυτά τα συμφραζόμενα; Πόσο διατηρούν ή/και ενισχύουν την επικοινωνία τους με τη χρήση της ψηφιακής τεχνολογίας; Πως χρησιμοποιούν τις ψηφιακές εφαρμογές για να αποκτήσουν γνώσεις για τη χώρα τους και να «δίδαχτούν» τη γλώσσα τους;

3 Βλ. αναλυτικά «Το Έργο της Εκπαίδευσης των Προσφύγων», Επιστημονική Επιτροπή ΥΠΠΕΘ, Απρίλιος 2017

3. Θεωρητική προσέγγιση του θέματος

Η επιστημονική συζήτηση και έρευνα για τη λεγόμενη «προσφυγική κρίση στην Ευρώπη», πέρα από τον έλεγχο των συνόρων, τις πληθυσμιακές μετακινήσεις, την πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης, την αντίδραση των κρατών μελών, αλλά και τη στάση των διεθνών φορέων και οργανισμών, έχει ασχοληθεί σε μεγάλο βαθμό με την ένταξη των προσφύγων και των παιδιών τους στην κοινωνία, την εκπαίδευση και την εργασία.⁴ Το δικαίωμα των παιδιών στην εκπαίδευση και πολύ περισσότερο των παιδιών των προσφύγων, ως βασικό ανθρώπινο δικαίωμα, έχει κατοχυρωθεί συνταγματικά τόσο στην Ελλάδα, όσο και διεθνώς.⁵ Χαρακτηριστικά, η κοινωνική ένταξη των μαθητών μέσα από την εκπαίδευση, η γνώση της γλώσσας του κράτους υποδοχής, αλλά και της μητρικής γλώσσας αποτελούν ζητούμενα της νομικής προστασίας των αλλοδαπών, άρα και των προσφύγων μαθητών. Όπως έχει διαπιστωθεί από επίσημα στοιχεία της UNHCR, διεθνών οργανισμών και εθνικών στοιχείων, η Τουρκία, ο Λίβανος, η Γερμανία και η Ελλάδα αποτελούν τις χώρες εκείνες που για διαφορετικούς λόγους καλούνται να αντιμετωπίζουν το πρόβλημα της εισροής προσφύγων και συνεπώς της σταδιακής ένταξης του μαθητικού πληθυσμού στο εκπαιδευτικό τους σύστημα.

Στην Ελλάδα, ο αριθμός των παιδιών των προσφύγων από τη Συρία δεν μπορεί να οριστεί με απόλυτη ακρίβεια, καθώς βρίσκονται σε διαρκή κίνηση, προσδοκώντας να μεταβούν σε κάποια άλλη Ευρωπαϊκή χώρα.⁶ Αρχικά, οι πρόσφυγες που καταφθάνουν από την Τουρκία μέσω των νησιών του Ανατολικού Αιγαίου μετακινούνται από τις άτυπες δομές και τα νησιά προς τις δομές φιλοξενίας προσφύγων της ενδοχώρας. Στη συνέχεια, από τα κέντρα αυτά μεταφέρονται σε διαμερίσματα και ξενοδοχεία ή προωθούνται προς τις χώρες της Ευρώπης με στόχο την επανένωση της οικογένειας. Αυτή η κινητικότητα και η συνεχής μεταβολή του προσφυγικού πληθυσμού δυσχεραίνει μέχρι σήμερα τη δυνατότητα εκτίμησης του μαθητικού πληθυσμού που θα ενταχθεί στις εκπαιδευτικές δομές και, κατά συνέπεια, το σχεδιασμό και την υλοποίηση σχετικού προγράμματος. Ωστόσο, παρά τις συνεχείς μετακινήσεις των οικογενειών σε διαφορετικές δομές, τη μακροχρόνια

4 Πριν ξέσπασε ο πόλεμος στη Συρία, το ποσοστό συμμετοχής στο δημοτικό σχολείο ήταν 99%, για το γυμνάσιο το ποσοστό ήταν 82%. Η συμμετοχή ήταν ίση για τους άνδρες και τις γυναίκες. Σήμερα, σύμφωνα με την UNICEF, περίπου 3 εκατομμύρια παιδιά, εντός και εκτός της Συρίας, δεν μπορούν να πάνε στο σχολείο.

5 Στην Ελλάδα έχουν θεσπιστεί οι ακόλουθοι σχετικοί νόμοι: Ν. 2101/1992 (Α' 192), με τον οποίο κυρώθηκε η «Διεθνής Σύμβασης του ΟΗΕ για τα Δικαιώματα του παιδιού», Ν. 2413/1996 (Α' 124) «Οργάνωση και Λειτουργία Σχολείων Διαπολιτισμικής εκπαίδευσης», Ν. 4415/2016 (ΦΕΚ Α 159) «Ρυθμίσεις για την ελληνόγλωσση εκπαίδευση, τη διαπολιτισμική εκπαίδευση και άλλες διατάξεις», Φ.180647/ΓΔ4 (Β 3502/2016) «Ίδρυση, οργάνωση, λειτουργία, συντονισμός και πρόγραμμα εκπαίδευσης των Δομών Υποδοχής για την Εκπαίδευση των Προσφύγων (Δ.Υ.Ε.Π.), κριτήρια και διαδικασία στελέχωσης των εν λόγω δομών».

6 Σύμφωνα με τα στατιστικά στοιχεία του Διεθνούς Οργανισμού Μετανάστευσης (*International Organization for Migration*), η πλειονότητα των παιδιών που παρακολουθεί το ελληνικό σχολείο τη χρονιά 2017-2018 κατάγεται από τη Συρία (35%), ενώ ακολουθούν οι μαθητές από το Ιράκ (31%) και το Αφγανιστάν (25%). Πηγή: <https://greece.iom.int/>

απομάκρυνση των περισσότερων παιδιών από τη σχολική εκπαίδευση και τις δυσκολίες στην ελληνική γλώσσα, ήδη από το 2016 σχεδιάστηκε η σταδιακή τους ένταξη στα σχολεία μετά από ένα μεταβατικό, «προ-ενταξιακό» διάστημα. Επομένως, παρά τις δυσκολίες και τις έντονες αντιδράσεις από τις τοπικές κοινωνίες και του συλλόγους γονέων, εφαρμόστηκε η λειτουργία των Δομών Υποδοχής για την Εκπαίδευση Προσφύγων (ΔΥΕΠ) εντός των σχολικών μονάδων πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης για μαθητές που ζούσαν μαζικά σε οργανωμένα κέντρα ή σε δομές φιλοξενίας.⁷ Σύμφωνα με αυτά τα δεδομένα, οι μαθητές φοιτούν το απόγευμα σε προ-ενταξιακά τμήματα σε σχολεία εκτός των κέντρων φιλοξενίας, ενώ ήδη αρκετά παιδιά πρόσφυγες σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη που ζουν στον αστικό ιστό παρακολουθούν το κανονικό σχολείο. Έτσι, έχουν την ευκαιρία να βιώσουν τη ρουτίνα του καθημερινού προγράμματος, να αποκτήσουν μία κανονικότητα, και κατά συνέπεια, να προσαρμοστούν σε δομές εκπαίδευσης με κανόνες και απαιτήσεις χωρίς υπερβολική πίεση. Σε μια προσπάθεια ομαλής ένταξης των μαθητών αυτών στη νέα πραγματικότητα, τίθενται εκπαιδευτικοί στόχοι, δίνοντας προτεραιότητα στο αίσθημα της ασφάλειας και της αποδοχής. Έτσι, η σταδιακή προσαρμογή των μαθητών στην εκπαιδευτική διαδικασία και το θεσμό του σχολείου στοχεύει στην απόκτηση γνώσεων. Αρχικά, προτάθηκε η διδασκαλία μαθημάτων ελληνικής γλώσσας, μαθηματικών, αγγλικών και πληροφορικής. Η επιλογή των μαθημάτων αυτών έγινε προκειμένου να αποκτήσουν τα παιδιά τα βασικά εφόδια για μία όσο το δυνατόν πιο ομαλή προσαρμογή, είτε συνεχίσουν στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, είτε φοιτήσουν σε σχολεία άλλης ευρωπαϊκής χώρας.

Ωστόσο, οι συνεχείς μετακινήσεις των οικογενειών και η πιθανότητα μετεγκατάστασής τους σε άλλη χώρα οδηγεί στη διακοπή της φοίτησης. Σύμφωνα με το πόρισμα της Επιστημονικής Επιτροπής για τη στήριξη των παιδιών των προσφύγων,⁸ η προοπτική παραμονής ή αναχώρησής τους από την Ελλάδα αποτελεί καθοριστικό παράγοντα για την εκπαίδευση των μαθητών. Χαρακτηριστικά, η μεγαλύτερη διαρροή και ασυνέχεια της φοίτησης παρατηρείται στους αραβόφωνους μαθητές, κυρίως στους Σύριους, οι οποίοι προσβλέπουν στη μετεγκατάστασή σε άλλη χώρα. Τέλος, με δεδομένη την προσωρινή παραμονή τους στην Ελλάδα, αποδίδουν μικρή χρησιμότητα στην εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας, αφού δεν θα μπορέσουν να τη χρησιμοποιήσουν στη χώρα που θέλουν να εγκατασταθούν, ενώ εμφανίζονται περισσότερο δεκτικοί σε μαθήματα αγγλικών ή γερμανικών που οργανώνονται από ΜΚΟ ή άλλους φορείς.

7 Σύμφωνα με το πόρισμα της Επιστημονικής Επιτροπής για τη στήριξη των παιδιών των προσφύγων του Υπουργείου Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων από τον Οκτώβριο 2016 έως τον Μάρτιο 2017 ιδρύθηκαν και λειτούργησαν 107 ΔΥΕΠ σε αντίστοιχα σχολεία, σε επτά από τις δεκατρείς εκπαιδευτικές περιφέρειες, ενώ για τη σχολική χρονιά 2018-2019 προβλέπεται να λειτουργήσουν 137 ΔΥΕΠ σε όλη την Ελλάδα.

8 Επιστημονική Επιτροπή για τη Στήριξη των Παιδιών των Προσφύγων -Το Έργο της Εκπαίδευσης των Προσφύγων, Προτάσεις για την Εκπαίδευση των Παιδιών των Προσφύγων κατά το σχολικό έτος 2017-2018, Αθήνα 2017, σελ.51.

4. Ανάλυση των αποτελεσμάτων της έρευνας

Στην πρόσφατη ελληνική και ξένη βιβλιογραφία γίνεται μια προσπάθεια καταγραφής των εμπειριών που αποκτούν τα παιδιά και οι νέοι ως ενεργοί και δραστήριοι χρήστες των ψηφιακών εφαρμογών. Αναλυτικά, έχουν μελετηθεί οι προσωπικές σχέσεις με τους συνομηλίκους, τους γονείς, τους διαδικτυακούς φίλους και τους ακολούθους εντός και εκτός της ψηφιακής σύνδεσης.⁹ Ταυτόχρονα, έχει γίνει μια προσπάθεια διερεύνησης των εμπειριών επικοινωνίας σε δεδομένα μετανάστευσης και ένταξης των ενηλίκων, αλλά και των παιδιών των προσφύγων στα νέα συμφραζόμενα.¹⁰ Βέβαια, στην περίπτωση των παιδιών και των εφήβων μεταναστών και προσφύγων τα ερωτήματα είναι ακόμα πιο σύνθετα, καθώς αυτή η σημαντική περίοδο της ζωής τους συμπίπτει με το βίαιο χωρισμό της οικογένειάς τους, τη μετανάστευση και την απώλεια αγαπημένων προσώπων. Σύμφωνα με τους Elias και Lemish¹¹, το διαδίκτυο συνεργεί, ώστε τα παιδιά αυτής της ηλικίας να αντιμετωπίσουν τόσο τη δύσκολη αυτή περίοδο τη ζωής τους, όσο και τη μοναξιά που χαρακτηρίζει την περίοδο του αποχωρισμού ή/και της μετεγκατάστασης στα νέα δεδομένα των χωρών υποδοχής.¹² Σε αυτό το πλαίσιο, οι εφαρμογές της ψηφιακής τεχνολογίας, ως «τόπος» όπου οι νέοι σε ηλικία πρόσφυγες συνυπάρχουν με διασπορικές ομάδες ή/και ομάδες συνομηλίκων τους για θέματα που σχετίζονται με τις εμπειρίες τους στα νέα συμφραζόμενα, έχουν αποτελέσει αντικείμενο πρόσφατων μελετών, θέτοντας ερωτήματα αναφορικά με τη χρήση του διαδικτύου ως εργαλείο διατήρησης δεσμών με το παρελθόν τους, με τη χώρα καταγωγής τους, αλλά και ως μέσο διάδοσης πολιτισμικών πρακτικών μέσα στην οικογένεια με στόχο την κατασκευή μιας εθνικής ταυτότητας.¹³

9 Χαρακτηριστικά, η Sherry Turkle (2011) υποστηρίζει ότι η μετάβαση των νέων από την εξάρτηση από τους γονείς τους στην ανεξαρτησία έχει διαφοροποιηθεί με τη συμμετοχή τους στις ψηφιακές τεχνολογίες. Επίσης, η Anthi Sidiropoulou (2018) διαπίστωσε ότι η ταυτόχρονη χρήση πολλών μέσων από νεαρούς χρήστες στην Ελλάδα, δηλαδή η «πολυδιεργασία» (multitasking), αποσκοπεί στην άντληση πληροφοριών, στη διεκπεραίωση εργασιών και στη «συναισθηματική ρύθμιση», όπου τα ψηφιακά μέσα χρησιμοποιούνται ως ρυθμιστές της διάθεσης, χωρίς ωστόσο να προσφέρουν πάντοτε τη συναισθηματική κάλυψη που αναζητούν οι χρήστες, ούτε να παρέχουν την ποιότητα και το βάθος της επαφής που επιθυμούν. Ακόμα, η Ντάβου (2012: 158) επισημαίνει τη χρήση των μέσων από τα παιδιά για την αντιμετώπιση της ανίας, τη βελτίωση της διάθεσης, την παρηγοριά, αλλά και πιο έντονα συναίσθημα, όπως ο φόβος και η αγωνία. (βλ. Livingstone και Sefton-Green 2016, Livingstone 2000, Turkle 2011, Boyd 2014, Boyd και Ellison 2007, Ντάβου 2012, Davou και Sidiropoulou 2017, Sidiropoulou 2018)

10 Βλ. James 1997, Portes και Zhou 1993, Elias και Lemish 2009, Alencar 2017.

11 Elias, N. and Lemish, D. (2009), Spinning the web of identity: the roles of the internet in the lives of immigrant adolescents. *New media and society* 11(4), σελ. 16

12 Σε έρευνες για το διαδίκτυο και τη χρήση του από εφήβους μετανάστες στην Ολλανδία (d' Haenens 2003) και τη Σουηδία (Rydin και Sjöberg 2008), έχει διαπιστωθεί ότι οι νέοι αναγνωρίζουν περισσότερο την εθνική τους κοινότητα, χρησιμοποιούν το διαδίκτυο για να αναζητήσουν ειδήσεις και πληροφορίες σχετικά με τη χώρα καταγωγής τους και συμμετέχουν σε συνομιλίες με διασπορικές ομάδες συνομηλίκων. Ωστόσο, υπάρχουν και μελέτες, όπως στους εφήβους από τη Σοβιετική ένωση στο Ισραήλ (Elias και Lemish 2009), οι οποίοι χρησιμοποιούν το διαδίκτυο για να ενημερωθούν για τη χώρα υποδοχής, τη γλώσσα και τον πολιτισμό της. Σε μια προσπάθεια «επιλεκτικής κοινωνικής αλληλεπίδρασης και συμβολικής ένταξης» (Castells, 2001: 37), οι έφηβοι συνμιλούν με ομοεθνείς συνομηλίκους τους, ενώ πολλές φορές δεν αποκλείουν και τους γηγενείς εφήβους.

13 Βλ. Parreñas 2005, Georgiou 2006, Elias και Lemish 2009, Madianou και Miller 2012.

Περιγράφοντας τις σχέσεις από απόσταση με τις οικογένειες τους και τα παιδιά τους, οι περισσότεροι σύριοι πρόσφυγες τονίζουν τη σημασία των εφαρμογών δικτύωσης Facebook, WhatsApp και Messenger στην καθημερινή ζωή κάθε πρόσφυγα και τη δυνατότητα που δίνουν στα δρώμενα υποκείμενα να βρίσκονται «ψηφιακά μαζί». «Το WhatsApp με φέρνει κοντά τους, είμαι συνέχεια μαζί τους στο τηλέφωνο, με ρωτούν για τα μαθήματα και εγώ τους βοηθάω», ανέφερε ο Mohammad, πατέρας δύο κοριτσιών δέκα και δώδεκα χρόνων, και συνέχισε, «θα ήθελα πολύ να ξαναβρεθούμε όλοι μαζί. Αυτό είναι πολύ δύσκολο για την ώρα. Εγώ δεν μπορώ να γυρίσω γιατί θα με σκοτώσουν, όπως σκότωσαν τον αδερφό μου και τον πατέρα μου [...]. Η γυναίκα μου δεν μπορεί να έρθει με τον ίδιο τρόπο [δια θαλάσσης] στην Ελλάδα. Δεν θέλω να το ρισκινθώ για τις κόρες μου. Δεν με ενδιαφέρει που θα μείνουμε, σε ποια χώρα, φτάνει να είμαστε μαζί. Έχω όμως ελπίδα ακόμα, τουλάχιστον τις βλέπω και τις ακούω [...]». Ο Mohammad, σχολιάζοντας τις σχέσεις του με τις κόρες του που έχουν παραμείνει με τη μητέρα και τους παππούδες τους, τονίζει ότι η σχέση αυτή παραμένει όπως η σχέση κάθε γονιού προς τα παιδιά του, κάθε πατέρα που θέλει να ελέγχει τα πάντα, να συμβουλεύει και να συμπαραστέκεται στα παιδιά του, ακόμα και αν βρίσκεται μακριά από αυτούς. «Μιλάμε με τις κόρες μου για το σχολείο και τα μαθήματά τους σχεδόν κάθε μέρα. Μου περιγράφουν την ημέρα τους, πως πάνε στα μαθήματα. Τώρα μαθαίνουν και αγγλικά [...], επειδή μιλάω καλά αγγλικά, τους κάνω ερωτήσεις να δω αν έχουν διαβάσει. Το ίδιο έκανα και όταν ήμουν εκεί [...]. Σαν να μην έχει αλλάξει τίποτα. Και στα μαθηματικά κάνω ερωτήσεις, να δω αν έχουν μάθει την προπαίδια. Αυτό το κάνουμε μια με δυο φορές τη βδομάδα τώρα που είναι καλοκαίρι. Χαίρονται και αυτές όταν απαντούν σωστά, υπάρχει ανταγωνισμός μεταξύ τους ποια θα απαντήσει πιο γρήγορα».

Η σταδιακή «ένταξη» των παιδιών των προσφύγων στην τυπική εκπαίδευση, σε τάξεις του ελληνικού σχολείου, έχει χαρακτηριστεί ως «πρωταρχικός μηχανισμός παραγωγής κοινωνικότητας»¹⁴. Παρά τις μεμονωμένες αντιρρήσεις από ξενοφοβικές ομάδες, αποτελεί μια αρχική προσπάθεια διαμεσολάβησης με την τοπική κοινωνία, ένα πρωταρχικό βήμα για την ένταξη του πληθυσμού στην ελληνική κοινωνία, συμβάλλει στη «συμβίωση» με τον εντόπιο πληθυσμό και στη διαμόρφωση σχέσεων με τους «άλλους», τους εκπαιδευτές, τους εκπροσώπους φορέων, τους εθελοντές¹⁵. Παράλληλα, ένα μεγάλο μέρος της «μη-τυπικής», «άτυπης» εκπαιδευτικής διαδικασίας παιδιών και εφήβων, τόσο εντός, όσο και εκτός των δομών φιλοξενίας, διεξάγεται από διεθνείς και εγχώριους Μη Κυβερνητικούς Οργανισμούς, από επίσημους οργανισμούς και από ομάδες «αλληλέγγυων» και

---

14 Από το 2016 το Υπουργείο Παιδείας θέσπισε την ίδρυση, οργάνωση, λειτουργία και το συντονισμό των Δομών Υποδοχής για την Εκπαίδευση των Προσφύγων (ΔΥΕΠ), καθώς και τα πρόγραμμα μιας τυπικής εκπαίδευσής τους με βασικό στόχο τη σταδιακή ένταξη των παιδιών των προσφύγων σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης και τη σταδιακή ενσωμάτωσή τους σε ένα κανονικό σχολικό περιβάλλον. (βλ. Παπαταξιάρχης 2016: 82)

15 βλ. Rozakou 2016, Cabot 2014, Δασκαλάκη, Τσιώλη, Ανδρουλάκης 2017, Παπαταξιάρχης 2017.

«εθελοντών».¹⁶ Οι «άτυπες» αυτές εκπαιδευτικές πρακτικές σε παιδιά συνοδευόμενα από τις οικογένειές τους και σε «ασυνόδευτους» έφηβους πρόσφυγες αποτελούν, όπως αναφέρει ο Παπαταξιάρχης¹⁷ «ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον πεδίο πολιτισμικών αναμοχλεύσεων που μπορεί να ακουμπήσουν όχι μόνο το περιεχόμενο της γνώσης, αλλά και τους πολιτισμικούς όρους της κοινωνικότητας». Βέβαια, κατά τη γνώμη μου, το διαδίκτυο, οι ψηφιακές εφαρμογές και η παρακολούθηση ψυχαγωγικών και εκπαιδευτικών βίντεο μπορεί να μην συντείνουν σε μια προσπάθεια διάδρασης με το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον, ωστόσο, συμβάλλουν παιδαγωγικά, προσφέροντας γνώσεις για τη χώρα καταγωγής, τη χώρα φιλοξενίας, το παρελθόν τους, τις πολιτισμικές πρακτικές, την ιστορία και τη γλώσσα τους.

Οι εφαρμογές της ψηφιακής τεχνολογίας έχουν αποτελέσει μέρος μιας άτυπης εκπαιδευτικής διαδικασίας, μιας γλωσσικής διεπίδρασης στο πλαίσιο της οικογένειας και της «ομάδας», καθώς τα παιδιά των σύριων προσφύγων στο κέντρο φιλοξενίας χρησιμοποιούν το διαδίκτυο για να έρθουν πιο κοντά στη χώρα τους, να ακούσουν τη γλώσσα τους και να ενημερωθούν για την πόλη τους. «Τα παιδιά μου [ένα αγόρι τεσσάρων χρόνων και ένα κορίτσι οκτώ χρόνων], όσο καιρό μένουμε εδώ, πηγαίνουν στο κανονικό σχολείο [παρακολουθούν το νηπιαγωγείο και τη Β' τάξη σε Δομή Υποδοχής και Εκπαίδευσης Προσφύγων - ΔΥΕΠ], αυτή είναι η δουλειά τους· όμως μετά το σχολείο βλέπουν στο YouTube διάφορα παιδικά προγράμματα στα αραβικά για να μην ξεχνούν τη γλώσσα [...], είναι ένα σχολείο και αυτό», τόνισε ο Raed, ένας σαραντάχρονος δικηγόρος που διαμένει στο κέντρο φιλοξενίας του Ελαιώνα.

Μέσα από τις συζητήσεις με τους σύριους πρόσφυγες, διαπίστωσα ότι τα παιδιά τους, προσχολικής και πρώτης σχολικής ηλικίας, είτε συνοδεύονται στο κέντρο φιλοξενίας και από τους δύο τους γονείς, όπως στην περίπτωση του Raed, είτε μόνο από το ένα μέλος της οικογένειάς τους, όπως στην περίπτωση του Ahmad. Παρατηρήθηκαν επίσης και περιπτώσεις παιδιών που έχουν παραμείνει με ένα γονιό τους ή με κάποιον από τους συγγενείς τους στη χώρα καταγωγής, ενώ ο άλλος βρίσκεται σε κάποια χώρα της Ευρώπης στην οποία ζητά άσυλο παραμονής. Σε αρκετές περιπτώσεις, τέλος, διαπιστώνεται ο διαχωρισμός των αδερφών, ώστε να ακολουθήσουν ξεχωριστά τον έναν από τους δύο γονείς σε κάποια ευρωπαϊκή χώρα, από την οποία αργότερα θα προσπαθήσουν να επανενωθούν με την οικογένειά τους.

16 Σύμφωνα με την έκθεση της Επιστημονικής Επιτροπής για την υποβοήθηση του έργου της Επιτροπής Στήριξης των Παιδιών των Προσφύγων - *Οι εκπαιδευτικές δράσεις για τα παιδιά των προσφύγων*, του Υπουργείου Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων (Ιούνιος 2016), οι άτυπες εκπαιδευτικές πρακτικές αφορούν στα ομαδικά αθλήματα, ποδόσφαιρο, κολύμβηση, σε δραστηριότητες τέχνης, μαγειρικής, δημιουργικής απασχόλησης, χορού, αλλά και σε πιο συμβατικές δραστηριότητες, όπως η διδασκαλία διαφόρων γλωσσών, μαθηματικών, γνώσεων υγιεινής. Λαμβάνοντας υπόψη τις ενδεχόμενες τραυματικές εμπειρίες των ενήλικων προσφύγων, αλλά και των παιδιών και εφήβων, τις τυχόν προηγούμενες εμπειρίες οργανωμένης μάθησης και τις μαθησιακές ανάγκες των παιδιών, σχεδιάζονται μαθησιοκεντρικοί τρόποι διδασκαλίας που «προωθούν το σεβασμό της πολιτισμικής και θρησκευτικής διαφοράς, την οικοδόμηση αρμονικών σχέσεων εντός της μονάδας εκπαίδευσης, τη συμμετοχή, την κριτική σκέψη και ευρύτερα την κοινωνική συνοχή (όπ.π.: 155)».

17 Παπαταξιάρχης, Ε. (2016). Μια μεγάλη ανατροπή: Η Ευρωπαϊκή προσφυγική κρίση και ο νέος πατριωτισμός της «αλληλεγγύης». *Σύγχρονα Θέματα*. 132-133, σελ. 83.

Ωστόσο, καθώς οι διαδικασίες για επανένωση των παιδιών με μέλη της οικογένειάς τους σε άλλες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι μακρόχρονες και η πρόσβαση σε πληροφορίες σχετικά με τις διαδικασίες δεν είναι απρόσκοπτη, μερικά παιδιά αποφασίζουν να ταξιδέψουν μόνα τους, παρά τους κινδύνους.¹⁸ Βέβαια, σε όλες τις περιπτώσεις, κυρίως σε αυτές που οι γονείς βρίσκονται σε διαφορετικές χώρες, διατηρείται η επικοινωνία μεταξύ γονιών και παιδιών μέσα από τις εφαρμογές της ψηφιακής τεχνολογίας. Έτσι, ο Mohammad συνομιλεί με τις κόρες του και προσπαθεί να ελέγξει το διάβασμά τους στο σχολείο· ο Raed διαμένει με τα δύο του παιδιά στο κέντρο φιλοξενίας και επιθυμεί να τους διδάξει αραβικά μέσα από τη χρήση του YouTube· η Shahinaz, αν και έχει να δει από κοντά πάνω από τέσσερα χρόνια το γιό της και τις δύο της κόρες στη Γερμανία, το δεύτερο γιο της στη Σουηδία, και τον τρίτο στην Αυστρία, συνομιλεί μαζί τους μέσα από τις εφαρμογές IMO¹⁹, Messenger και WhatsApp· τέλος, ο τριανταπεντάχρονος Ahmad πληροφορήθηκε από τη γυναίκα του τη γέννηση του γιού του στην Ολλανδία μέσα από την εφαρμογή WhatsApp, όπου και τον είδε για πρώτη φορά.

5. Συμπέρασμα

Μέσα από αυτή την εθνογραφική μελέτη, έχει διαπιστωθεί ότι τα ψηφιακά μέσα προσφέρουν μια συνέχεια της δραστηριότητας των γονέων σε απόσταση· χρησιμοποιούνται για επικοινωνία και οπτική επαφή μεταξύ των μελών των οικογενειών, ώστε οι γονείς να εκτελούν τα συνήθη γονεϊκά τους καθήκοντα, να ελέγχουν τα παιδιά τους στα μαθήματά τους, να προσπαθούν μέσα από τις εφαρμογές να τα διδάξουν αραβικά, να τους γνωρίσουν την πατρίδα τους, να δώσουν συμβουλές σε δύσκολες στιγμές, όταν νιώθουν μόνα τους πίσω στην πατρίδα, να προσπαθούν να δώσουν εξηγήσεις για όλα αυτά που γίνονται σε συνθήκες πολέμου, να μειώσουν το χρόνο μέχρι τη συνάντησή τους.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Δασκαλάκη, Η., Τσιώλη, Σ., και Ανδρουλάκης, Γ. (2017), *Project PRESS: εθνογραφικές προσεγγίσεις της εκπαίδευσης προσφύγων στην Ελλάδα*. Διεθνές Συνέδριο για την Ανοικτή και Εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση 9: 19-33.

---

18 Σύμφωνα με έκθεση της της Ύπατης Αρμοστείας του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες (UNHCR, 2019: 10) «Ταξίδια απελπισίας, Ιανουάριος – Σεπτέμβριος 2019», έως το Σεπτέμβριο του 2019 έχουν φτάσει στην Ελλάδα ή μέσω θαλάσσης περισσότερα από 12.900 παιδιά, μεταξύ των οποίων πάνω από 2.100 ασυνόδευτα παιδιά ή χωρισμένα από την οικογένειά τους. Η πλειονότητά τους προέρχεται από τη Συρία, το Αφγανιστάν και το Ιράκ, χώρες στις οποίες επικρατούν συρράξεις, βία και παραβιάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Σύμφωνα με τη μελέτη, μόνο το 26% των παιδιών αυτών είχε στέγαση κατάλληλη για την ηλικία του, με αποτέλεσμα τα υπόλοιπα να εκτίθενται σε κινδύνους, όπως η σεξουαλική βία και η εγκληματικότητα.

19 Αποτελεί μια εφαρμογή, η οποία χρησιμοποιείται ανάμεσα στους πρόσφυγες, όπου μπορούν να στέλνουν μηνύματα, να κάνουν φωνητικές κλήσεις και βιντεοκλήσεις με τους φίλους και τις οικογένειές τους.

- Παπαταξιάρχης, Ε. (2016), Μια μεγάλη ανατροπή: Η Ευρωπαϊκή προσφυγική κρίση και ο νέος πατριωτισμός της ‘αλληλεγγύης’. *Σύγχρονα Θέματα*. 132-133: 7-28.
- Παπαταξιάρχης, Ε. (2017), Ασκήσεις συμβίωσης στην ‘ανθρωπιστική πόλη’: Άτυπες εκπαιδευτικές πρακτικές και διακυβέρνηση του ‘προσφυγικού’ μετά το 2016. *Σύγχρονα Θέματα*. 137: 74-89.

Ξενόγλωσση

- Alencar, A. (2017), Refugee integration and social media: A local and experiential perspective. *Information, Communication and Society*. 1, 16
- Boyd, D. (2014), *It's Complicated: The Social Lives of Networked Teens*, Yale University Press.
- Boyd, D. and Ellison, N. (2007), Social network sites: Definition, history, and scholarship. *Journal of Computer-Mediated Communication* 13 (1): 210-230
- Cabot, H. (2014), *On the doorstep of Europe: Asylum and citizenship in Greece*, University of Pennsylvania Press.
- Castells, M. (2001), *The Internet Galaxy: Reflections on the Internet, Business and Society*. Oxford: Oxford University Press.
- Davou, B. and Sidiropoulou, A. (2017), Family life around screens: Some thoughts on the impact of ICTs on psychological development and the development of relationships, *International Journal of Contemporary Family Therapy* 39 (4): 261-270. doi:10.1007/s10591-017-9435-9
- Dekker, R., Engbersen, G., Jeanine K., and Vonk H. (2018), Smart Refugees: How Syrian asylum migrants use social media information in migration decision-making. *Social Media and Society*. January-March 1-11
- Diminescu, D., 2008. The connected migrant: an epistemological manifesto. *Social Science Information* 47(4): 565-579.
- D' Haenens, L. (2003), ICT in Multicultural Society. The Netherlands: A Context for Sound Multifunctional Media Policy? *Gazette* 65(4-5): 401–21.
- Elias, N. and Lemish, D. (2009), Spinning the web of identity: the roles of the internet in the lives of immigrant adolescents. *New media and society* 11(4)
- Georgiou, M. (2006), *Diaspora, Identity and the Media: Diasporic Transnationalism and the Mediated Spatialities*. New Jersey: Hampton Press.
- Gillespie, M., Ampofo L., Cheesman M., Faith B., Iliadou E., Issa A., Osseiran S. and Skleparis D. (2016), Mapping Refugee Media Journeys: Smartphones and Social Media Networks. *The Open University/ France Medias Monde [online]* <https://www.open.ac.uk/> (προσπελάθηκε 08.10.2019)
- James, D.C.S. (1997), Coping with a New Society: The Unique Psychosocial Problems of Immigrant Youth. *Journal of School Health* 67 (3): 98-102.
- Livingstone, S. (2009), *On the mediation of everything*. ICA presidential address 2008. *Journal of communication*, 59 (1): 1-11

- Livingstone, S. and Sefton- Green, J. (2016), *The Class: Living and Learning in the Digital Age*. New York University Press.
- Madianou, M., (2012), Migration and the accentuated ambivalence of motherhood: The role of ICTs in Filipino transnational families. *Global Networks*, 12 (3): 277-295.
- Madianou, M. and Miller, D. (2012), *Migration and new media: Transnational families and polymedia*. London: Routledge.
- Miller, D. (2012) Social Networking Sites. In Horst Heather A. and Miller, D. (eds). *Digital Anthropology*. Blumsbury. pp. 147-161.
- Miller, D. and Slater, D. (2000), *The Internet: An Ethnographic Approach*. Oxford: Berf.
- Parreñas, R., S. (2005), Long distance intimacy: class, gender and intergenerational relations between mothers and children in Filipino transnational families. *Global Networks*. 5(4): 317-336.
- Portes, A. and M. Zhou. (1993), The New Second Generation: Segmented Assimilation and its Variants. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*. 530: 74-96.
- Rozakou, K., (2016), Socialities of solidarity: revisiting the gift taboo in times of crises. *Social Anthropology*. 24/2: 185-199.
- Rydin, I. and U. Sjöberg. (2008), Narratives about the Internet as a Communicative Space for Identity Construction among Migrant Families. In I. Rydin and U. Sjöberg (eds.) *Mediated Crossroads: Identity, Youth Culture and Ethnicity – Theoretical and Methodological Challenges*. Göteborg: Göteborg University. pp. 193–214.
- Sidiropoulou, A., (2018), Multitasking of existence: Technological mediation in the daily life of the new digital generation. *Psychology*. 23(2): 20-36.
- Turkle, S., (2011), *Alone together: Why we expect more from technology and less from each other*. New York: Basic Books.

Βιογραφικά στοιχεία συγγραφέα

Ο Ιωσήφ Κωνσταντίνου σπούδασε στο Τμήμα Επιστημών Προσχολικής Αγωγής και Εκπαιδευτικού Σχεδιασμού του Πανεπιστημίου Αιγαίου και συνέχισε τις μεταπτυχιακές του σπουδές στο χώρο της επικοινωνίας στο Πανεπιστήμιο Westminster του Λονδίνου. Το 2011 ολοκλήρωσε τη διδακτορική του διατριβή στο Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου με θέμα «Μέσα επικοινωνίας και διαμόρφωση της ταυτότητας αλβανών μαθητών». Από το 2004 εργάζεται σε δημόσια νηπιαγωγεία, ενώ έχει συμμετάσχει σε συνέδρια και ημερίδες για την παιδική ηλικία και την επικοινωνία. Τα δημοσιευμένα άρθρα σε συλλογικούς τόμους και τα ερευνητικά του ενδιαφέροντα αφορούν ζητήματα επικοινωνίας, ανθρωπολογίας των μέσων και κατανάλωσης προϊόντων επικοινωνίας σε συμφραζόμενα της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας.

Διεθνής Ηλεκτρονική Περιοδική Έκδοση
Πολιτικές και Κοινωνικές Επιστήμες
Πάτρα, Μάιος 2022 / Τεύχος 15, ISSN: 2459-2862
Εκδότης: Παντελής Γεωργογιάννης
<http://politika.inpatra.gr>